

ԲԸՐԱՑԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆԱՍԿԻՏԱԿԱՆ

ԺԸ. ՅԱՐԻ 1904

Տարեկամ 10 ֆր. ոսկի — 4 րբ.:
Ղեցամանայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 րբ. 50 կ.:
Մեկ թիս կ'արժե 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻՒՒ 10, 11
ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ-ՆԱԳԵՍՏԱՆԻ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՍՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՈՒՆԵՐԻՆԻՔ՝
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ա.

Հայաստան մինչև 650 թուականը յետ
Արիստոսի:

Արիստոսանցը եւ խաղ-
առայց (Եսթաֆայց)
սեպագիր արձանա-
գրութիւնները՝ կը
վկայեն թէ Բ. գործ
ի վերջ. Բ. Գր. Վա-
նայ լսին եղբորներուն
վրայ գոյութիւն ու-
նէր պետութիւն մը,
որ խաղաղական սեպա-
գրութեանց մէջ Բ. Գր. —
որուն կը հետեւի

Բ. — կը կոչուի, իսկ Արիստոսանցը բեւեռագրու-
թեանց մէջ՝ Ուրբուրու — Լեման — որուն կը հետեւի

* Պրոֆ. Հիւրշմանի՝ Հանդիսիս անցնալ թուով
յիշուած (էջ 285) աշխատարկութեան Առաջին Հատածը
կը ներկայացընենք մեր ընթերցողաց՝ վերինը գործոյս
ի միոճուստ ծանօթացընելու դիմամբ: ԽՄԲ.:

1 Հմտ. A. H. Sayce, The Cuneiform Inscriptions
of Van, deciphered and translated, JRAS. 14 (1882), p.

Բել. Բ. — այս պետութեան բնակիչները խաղաղացիք
(որ խաղաղական արձանագրութեանց մէջ Xaladini
կ'ըսուին) կոչեց եւ գտնուե՛լ յետոյ Պոնտոսի մէջ
նստող Xaladii բառած փոքրիկեան, Բեւեռագրի
Xaladii: անուանածներուն եւ Հայ մասնագրաց
խաղ(ի)թերուն հետ նոյնացուցի: Ասոնց լեզուն
մեր գիտածը պիշափ է որ կրնանք ըսել թէ
ստանց լեզուն ո՛չ հայերէն է եւ ո՛չ ալ հնդկ-գեր-
մանական: Ասոնց պատմութեան մինչեւ հիմայ
գիտենք գէթ անոնց թագաւորներուն անունները
եւ քանի մը գործերը: Այսպէս կը յիշուին՝ Սա-
րգուր Ա., որքի Լուսիպիսի. Արամե (Շար. 62,
84, 85), հակառակորդը Լուրմանաշարիդի (Սաղ-
մանասար Բ. 860 — 824). Սարգուր Բ., Ասորես-
տանցոց լեզուաւ՝ Սիգուրի կամ Սեգուրի (Շար.
63, 85), Սաղմանասար Բ. ի թագաւորութեան
վերջերը. Իսպուրիս (Իսպուրիս), Ասորեստան.

377—732; M. Streck, Das Gebiet der heutigen Land-
schaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den
babylonisch-assyrischen Keilinschriften, ZA. 13, 57 եւ
(1898) եւ 14, 103 եւ (1899). Streckի այս ուսումնա-
սիրութեան էջերը կը նշանակենք հայ թագաւորու-
թեանը (Հայաստան, Արդաստան Եւ) վրայէն, որ այս
օրերս լոյս տեսաւ մեր մամուլէն: Թագաւորութեան
մէջ կը գործածենք Մորթիի այս գործին համար լոկ
Շտր. համառոտութիւնը:

1 Հմտ. Lehmann, Der Name Chaldeer, VBAG.
1895, էջ 578 եւ նոյնպէս Շար. 81: Հին հայերէնի մէջ
ուղիղ ձեւն է Բայն Խաղթի (եւ ո՛չ՝ Խաղթի). Թէ այս
անունն այժման Չաչիքան (Չարի հարաւորագրը՝ Երասի
վրայ. Մակուր-Չաչի հարաւորին կոչը ըստ աշխարհացոյցին
կիպերթի) անուան հետ գործ ունենայ (VBAG. 1895,
590; 1900, 44, 64), հաւատարմ շեքուար Բն, վառն դի Ին
գտնարու. Կրնար է գտնուել:

2 Սարգուր Բ. եւ Բ. ի վրայ տես VBAG (= Ver-
handlungen der Berliner anthropologischen Gesell-
schaft) 1900, 36,

ցոյց լինուաւ՝ Ուշակեան (Ըար. 64, 83), հակառակորդը Եամիտադադի (Սամիրաման — Սամիրադադ Գ., 824—811). Մենուան (Մենուաշ). Արգիտա (Արգիտաշ). Առաջին. Սարգսուր Գ., Ստրուտ. լինուաւ՝ Սարգսուրի (Ըար. 65, 84, 87), Աշուերիսարի (Սուրիսարի 754—745 WZKM. 14, 7) եւ Տուկուշտի (Սպակիշարայի (Տիգրատադիդեան Գ. 745—727) հաճառարդը. Ռուսաստան (Ռուսաստ.) Ա., Սարգսու. լեզ.՝ Արար, Ռուսաստ. (Ըար. 67, 84), հակառակորդը Եարուկին(ու)ի (Սարգսու Բ. 722—705). Արգիտա Բ., Սարգսու. լեզ.՝ Արգիտա (Ըար. 84), հակառակորդը Սարգսուի եւ անոր յաջորդին՝ Սինիսիսարայի (Սանհերի 705—681). Ռուսաստ Բ., Արգիտա Բ. Բ. որդին, Ռուսաստ Առաջին թագը (ZDMG. 56, 111), Աշուերիսարի թագին (Սարգսու Բ. 681—668). Սարգսու Զորորդ. երկնեան. Ռուսաստ Գ., Աշուերիսարի (ա)պագին տանի (Սուրիսարի 668—626) եւ վերջին (մինչեւ զրեթէ 585) իշխող խաղաղական պետութեան վրայ՝ Ասորեստանցիներէն այս պետութեան տրուած Ռարատու, Հին Կասադարանի մէջ նշինքի կրած Արատու անունը կ'երեւայ թէ նոյնն է Արատու անունն հետ, որով Հայք երաստայ զաւարդ կը կոչէին. արդ այս պարագան ենթադրել կու տայ թէ այս անունը նախնադար յատուկ էր թէ Երաստայ զաւարդն ու թէ հին բնակող Ժողովրդեան եւ թէ վերջին Ասորեստանցիք այս անունը վաղայ լինի եղբոր գտնուող պետութեան յատկացուցին. բնական էր զոտ՝ ուրիշ բան չկայ այս ենթադրութեան կողմէ ելլող եւ շատ բան կայ՝ այս ենթադրութեան հետքն է՝ Տարատու կայ չկայ որ այս պետութեան սկզբնապետութիւնն առ այժմ դեռ շատ միտպառն է. Պետութեան անունը առաջին անգամ յայտնի էր յիշուի (Ըար. 62) Աշուերիսարի (ա)պագին տանի (Սուրիսարի 884—860), որ Սուրեստի անվաղբերէնէ մինչեւ

է Հմմտ. Հիմայ Նաւ. Lynch, Armenia 2, 71—76.

2 Բար. Arārit Բար Բարի եւ պետութեան իշխման Արատուայ. Են. Ե. 4. Ներկին Արատուայ. Դ. Թագաւորութեան թէ. 37 աւ. Ե. 38 (ար. Հայերէնի մէջ՝ «յերկին Արատուայի տեղ» Դ. Լայոյ Ե). «Թագաւորութիւնը Արատուայ, Մենեանց եւ Աշուերիսարի Երմ. Ե. 27.

3 Հմմտ. Weber, Ararat in der Bibel, Theolog. Quartalschrift 83, 321—374 (անս ասոր Հայ Թագաւորութեան Արատու Կ. Գրոյ մէջ, ուսումնասիրութիւն Գր. Սինիսի Գլեւրի, Վենետ 1901, Աշու. Մանդի. Լ. Բ. Ե. 824, Mittheil. d. Vorderas. Ges. 1902, Untersuchungen zur Kunde des alten Orients էջ 14 եւն. Թերեւս Արատու-Ռարատու անունը՝ պետութեան եւ վաղեմագ մայրաքաղաքին կրօնական մէջ եղան սեփականուած ըլլող երաստայ հոգիին. Marquart, Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge 289.

4 Նիւնուէ եւ Մասիոն լեռանց մէջ, տարբեր՝ Տիգրիսի Զերինէ-տու աղբերակէն ուրիշ, ուր Սաղմոնասար Բ. 854թ. եւ 846թ. այցելած է եւ արձանագրութիւններով լեռնաբերքն Այս արձանագրութեանց մէջ խառը Տիգրիսի աղբի բերքուն. Հոյ (Sehrader, Keilinschr. Bibl. 1, 135) եւ ու թէ Սուրեստի աղբի. Տիգրիսի այս աղբերակէն վերին լեռնաբերքն այժմ Բիւլբուլէ-տու կամ, ինչպէս Լեման լեռն է, Բիւրեղէն-տու կը կոչուի. Տիգրիսի անուն գիւղէն

Ռարատու գտնուող երկրները նուաճած ըլլալուն վրայ կը պարծի (JRAS. 14, 360. Ըար. 62): Պետութեան մայրաքաղաքն է բառ տարեան տարեայ սեպագրութեանց (JRAS. 14, 390; WZKM. 14, 36. Ըար. 70) Արատու (ա)՝ Խաղաղապար Ռարատի թագաւորին օրով՝ Սաղմոնասար Բ. թանն (860—824), որ շատ անգամ Ռարատուի վրայ յարակած է, իսկ իսպոնիսի-Մենուայի (JRAS. 14, 468, 515) եւ յաջորդ թագաւորներուն լեզ. մ'աւելի յետնադիցի խաղաղեան արձանագրութիւնները Բիւլ-տու (առաջին անգամ) Մենուայի օրով յիշուած JRAS. 14, 515) պետութեան ու երկրին իբր մայրաքաղաք կը նշանակեն Տու-տու քաղաքը (Հայ. Տուտ, այսօրուան վան քաղաքն անդը), որ Տիգրատադիդեան Գ. Ի (745—727) թուեալագրութիւններուն առաւելին Տու-տու-շարի Տեա նոյնն է կ'ըսուի (Ըար. 72):

Ռարատուն պէտք է գտնաւորել անոր զարդի երկրները, զորոցը տարեանտարեայ սեպագրութիւնը Նախին անուն տակ կ'ամփոփեն, Կ'երեւայ թէ հնադարի ժամանակները՝ Ասորեստանի հիւսիսարեւելի կողմէ՝ Եփրատէն մինչեւ Ռարատու լեռնաբերքն Նախին թուած երկրներէն կարգէն կը համարուր Ռարատու, ըսյց աղբին Սաղմոնասար Բ. (860—824) ճշդիւ գտնաւորութիւն կը գնէր՝ Նախին եւ Ռարատուն միջեւ, եւ Նախին թուած կը հասնէնոր ի մասնաւորի «Տիգրիսի աղբի երկրը» եւ Ռարատունը՝ «Եփրատայ աղբի երկրը» (JRAS. 14, 391, Ըար. 8—13): Յետագայն արձանագրութիւնները նախնա երկրներուն մեծ բազմութիւն մը կը յիշեն, որոնց շարքը միջնադարային միայն որոշել կարելի է երբեմն: Օրինակի համար՝ այսպիսեայ կարգէն են՝ Եփրատայ արեւելեան կողմէն մինչեւ Տու-տուի ձաւող արաւմական երկրները. այսպէս՝ Ռարատ (Սմրա Եփրատի վրայ Պոլոմ. 970, Սմրա Gelzer, Georgii Cyprii descriptio orbis Romani էջ 152, Ըար. 27, Հայ. Ռարատ Մասիոն. Ռուհ. 403, 404). Բիւլ-Չմանի (առաւ. Ամիդի — լու. Ամիդ, Ամի. Մարդ. 18, 6, 17, Հայ. Ամիդ [անկէ՝ Ամիդի քաղաք. 26, Արատ. 628], արար. Ամիդ քաղաքը, այժմ՝ Դիւրբերքի). Նիւ-տու (Բիւլ-Չմանիի արեւելակողմը՝ Մասիոն

սիրտը եւ որ այս գետը Տիգրիսի-տու կ'ըսուի. Հմմտ. Taylor JRGS. 35, 41, Lehmann VBAG. 1901, 228 եւն. Belek, Btrg. z. alten Geogr. u. Gesch. Vorderasien էջ 68: Բիւլբուլէն եւ Բիւրեղէնի տեղ Լիւի Բ. արեւմտադարեան վրայ կը գտնէ Bakrein (Natural tunnel). Տիգրիսի աղբի կողմը գտնուող զիւրերուն համար Հմմտ. Լեման անդ 228:

5 «Turūšpā (var.) Turūšpā city in the country of Mannai». Bezold, Catalogue V.

6 Լեման կը համարու թէ Նախինի փոքրագուրները Սարգսու Անդի՝ Լուսիպիսի որդ. զին տանը՝ որ իւր (առաւելին գրուած) թուեալագրութիւններուն մէջ (JRAS. 14, 451) ինք զիւրը Նախինի թագաւոր կ'անուանի, իրարու հետ միանալով՝ մէկ պետութիւն կազմած ըլլած, եւ այս պետութեան մէջ վերջին խաղաղը. Ասորեստանցիներէն Ռարատուիք անուանուածները Արատու օրով իշխուածութիւնը իրենց առան ըլլած (VBAG. 1900, 36—37):

լեւան տարրորդ գտնուող քաղաքներով. ըստ Sanda-
 յի՝ Մեքսիկի բլրագագաւոր Ռ-դո ամրոցով
 — ձաժտրոն Xouddau, Geizer, տեղ. Nr. 925).
 Ըստ-իւն (ըստ Մարգարտի, Երանշուք 159 —
 Տոսպրիւտի Մարտ. զլ. 503, 529, 530, կարգա-
 լու է Տոսպրիւտէ՝) Բառման-տուի հարեւակողմը,
 առաի այն երկիրը, որ վերջինի նշ. Աղնիւք, լու.
 Arzanene բուռեցաւ. ըստ Sanda-յի տեղ. էլ
 11—12՝ վերջին Աղնիւք բուռան ճահանգին հիւ-
 սիսային լանտ (տե՛ս վարը Դ. Լաւան, Գ. Գ. 80—չե-
 քաղաքը (Ամոյայ հարաւ-արեւելակողմը, Ըրթ. 30,
 SAWB. 1900, 628, Belck, Beiträge z. alten
 Geogr. u. Gesch. Vorderas. էլ 66, Sanda տեղ.
 4). Կ-յիւթի լեռնաշխարհը (— Յուր-Արգինի,
 mons Masius) Կիւլիս — խաղաւ-Նիւլիս երկրով
 JRAS. 14, 711, Ըրթ. 35 (իսկ ըստ Sanda-յի տեղ.
 էլ 12 Բարդիս հարաւակողմը դէպ է Ջերինէ-տու՝).
 Կիւլիս — (Տիգրիսի հիւսիսակողմին դաշտը եւ Դիար-
 բեկի արեւմտակողմը՝ դէպ է Եփրատ ձախող լեռ-
 նաշխարհը Ըրթ. 51. այն ամրոցը երկիրը՝ որ վա-
 նայ լինի հարաւակողմին մինչեւ Եփրատայ արեւ-
 մտեան եղեբքին վրայ գտնուող երկրներին Sanda
 տեղ. էլ 18) այլեւայլ գաւառներով, ինչպէս Իւլ-
 — Ինչնիս (կամ Իւլի, Իւլիդ — հայ. Անձիւս,
 յուն. Անձիւսենէ JRAS. 14, 391) եւ Ալդի
 (JRAS. 14, 391, 398, SAWB. 1900, 625, 627,
 Ըրթ. 40, 43, Լեւան VBAG. 1900, 46 ծան.) եւ
 Ալդիսի — (արար. Ալդան, հայ. Ալդի, Արծն — լու.
 Ալդանենէ JRAS. 14, 390?) քաղաքով (Ըրթ.
 38) եւ Դիւս գաւառակողմ (Դիարբեկի հիւսիսա-
 կողմը՝ դէպ է Լաղըս Ըրթ. 45. ըստ Sanda-յի տեղ.
 էլ 8 «[վերին] Տիգրիսի հիւսիսակողմը եւ արեւելա-
 կողմը», արարեք Դիւսիւք «Եփրատայ արեւելակող-
 ման բարձրագագաւորն մէջ գտնուող Գեօլիւք լինի
 հարաւակողմը, տեղ. էլ 7). Նմանապէս այս եր-
 կրին արեւելակողմը եւ հարաւ-արեւելակողմը
 գտնուող մանեան իշխանութիւնները (Մանե-նի,
 Ուիլիս, Ջիլիս — լու.) վանայ եւ Ռեմոյ լեռ-
 րան մէջնոցը (աւելի որոշ. տե՛ս Ըրթ. 102, աւելի
 դէպ է հարաւ ըստ Բեւել VBAG. 1894, 479 եւ),
 Կիւլիս (Գիլիս) Ռեմոյ լինի հիւսիսային եղեբքին
 վրայ (Մարմաւ-Անգաւ-Մարազը գտնի վրայ ըստ
 Ըրթ. 110. Ռեմոյ լինի հարաւ-արեւմտեան եղեբ-
 քին վրայ ըստ Բիլլերբէքի Das Sandschak Sulei-
 mania, տե՛ս աշխարհացոյցը հոն), յաւաք—չիւ-
 (վանայ լինի հարաւակողմը ըստ Ըրթ. 118—118.

Գիլիսի արեւմտեան կողմը ըստ Բիլլերբէքի,
 տեղ.), Կիւսալէ (Ռեմոյ լինի հարաւ-արեւմտա-
 կողմը ըստ Ըրթ. 119, Բիլլերբէքի, տեղ. 20) եւս.
 վերջնայեւ արեւմտակողմը եւ հիւսիս-արեւմտա-
 կողմը Ս—իւի (Արգանիս — Արանանի — Մարա-
 սու գետին հիւսիսակողմը՝ Բալուի եւ Խարբեկով
 մէջնոց՝ ըստ Ըրթ. 59. Տնմա. Սաղման [Ինչի-քով
 սիսակողմը Saaman] տեղ. ըստ Խարբեկի հիւսիսա-
 կողմը ըստ Sanda-յի տեղ. էլ 36) եւ Գիւլիսի
 (Կարնի կողմը. Ըրթ. 59. Սալիսի արեւելա-
 կողմը ըստ Sanda-յի տեղ. էլ 36. Կարանուի [ար-
 եւմտ. Եփրատայ] եւ Երասոյ վերին ընկնողքին
 վրայ ըստ Բեւել VBAG. 1901, 458), Սաղմանա-
 սար Բ. ի տաննուսն Ռեարատուսն տանն յայրեան
 երկիրները գտնաւանդին ետը՝ Ռեարատուի համար
 կը մնայ մնայ վանայ լինի ճշմարտացի գտնուող
 երկիրը. երկիր է՝ որ ինչեւ Կիւսիսիւք Լայոյ
 վերջին Յուրբեկեան կոչան ճահանգը եւ վա-
 զաբականի մէջ մասը. ի հարկէ հոս նկատու-
 թեան լեռք աւանդ ինչ հիւսիսային կողմինէ դէպ
 է Երասոյ մինչեւ ուր կը տարածուէր. Կիւսալէ ինչ
 Երասոյ գաղան այն առին գետ Ռեարատուի շէր
 վերաբերել, վանի զի ղայն յարաւոյցը յետնա-
 դին թագաւորները (Մանուս եւ Արգիտիս Ա.)
 Ռեարատուի գետով ինչեւ միացուցին՝:

Ռեարատուի գետամէկը փոքրէն սկսելով
 արագորէն մեծցաւ եւ քիչ աստե՛նիս Ասորեստանի
 տաննէ կարեւոր ոտքին ու միջակիցը եղաւ. Թե՛ն
 տարեւտանայ տեղեկութեանց համաձայն (Ըրթ.
 62—70) Ռեարատու բազմաթիւ պատերազմներու
 մէջ Ասորեստանիներէն յաղթանակուս ու խո-
 տակցեալ, առկայն տանն անգործ եղան ուսման
 եւ իւրօր հմանները, ինչպէս որ խաղաւական բեւեւ
 ապագութիւններն ու անոց գտնուած տեղերը՝
 կը ցուցնեն, հզօր իշխաններու, ինչպէս Մենու-
 սայ, Արգիտիս Աւաշոյն, Մարդուր Գ. ին,
 Ռուսուս Աւաշոյն եւ Բ. ին օրովը ըստ ընդար-
 ձակեց դէպ է հիւսիս, արեւմուտք եւ հարաւ. Եր-
 բե՛նն երբեմն դէպ է հիւսիս մինչեւ Սեւանայ լեռը,
 Երեւան եւ Արար հասաւ, դէպ է արեւմուտք՝ մին-
 չեւ Մեկտիսին, դէպ է հարաւ-արեւելք մինչեւ
 Ռեմոյ լինի հարաւային ափունքը. Ռուսուս Եր-
 կրորդի օրովն ու, որ Թուսն էր Սարգոնէ 714-ին
 յաղթանակով անձնապաշտ եղող Ռուսուս Բ. ին
 (բայց տե՛ս WZKM. 14, 24), տեղեր ինչեւ տա-
 մանը գարձեալ դէպ է հիւսիս կը հասնէր մինչեւ
 Աղեքսանդրապոլիս գաղաք, դէպ է արեւմուտք մին-

1. Untersuchungen v. Kunde d. alten Orients
 S. 4 5
 ը Ըստ Taylor (JRS. 35, 48) այժմ Խաղիս
 (Isapaert), Բաղամանուի հիւսիսակողմը, արեւելքին մին-
 չեւ Բիւրաթ գիւղը Մեօփոստի վրայ: Կիւսիսի աշխար-
 հացոյցին վրայ Isapaert, լինի քով Ispert — Գընդը-
 սուի եւ Մուկուստուի մէջնոց — կը կոչուի: Լայոյ Աղնիւք
 եւ Մուկուստուի մէջնոց մասին լինի Եր՝ միւրաւոր-
 պէս: Հին-հայկական անունը ծածօթ չէ:
 ը Կիւսիսի եւ լինի աշխարհացոյցները Կիւսիս
 անունով տեղ մը կը յիշատակուի՝ Ջիլիս-տուի արեւ-
 ելեան եղեբքին վրայ: Այս տեղը մը անգործութեանց մէջ
 իրաւելու՝ արգեն Taylor (JRS. 35 [1865], 38) մու-
 ղըր եղան է:

՝ Schrader, Keilschr. Bibliothek 1, 144.
 ը Կերեք, «Մարտաւ Մ. Գրոց մէջ», 54:
 ը Lehmann, SAWB. 1900, 619 եւս. Ասորիս եւ
 Սեւանայ լինի եղեբքը, Երբեմնիս, Աղեքսանդրապոլիս գաղաք
 (WZKM. 14, 8—9). Թափաղ-Կալէ Ալեքսիսի մէջ, Գիւլի-
 սայ, Լաւանիս, Մարդուր, Բաւուս Արանանայ վրայ,
 Կալու՝ Մազիսի քով՝ Խարբեկի հիւսիսակողմը, Բե-
 տափ-Բիւրիսի մեծը Եփրատը ձախ փը՝ Երգիլի Զարմա-
 ղու. Ցաւակի՝ Միւնիսայի եւ Սաղա-Բաւուրի մէջնոց
 Ռեմոյ լինի հարաւակողմը: Կիւսիս-Երեւան եւ Կիւսիս-Թափ-
 զուէր ինչեւ՝ Ռեմուսի (Ռեմուս, Ռեմուս) եւ Ռեմուս-Կալէ
 մէջնոց՝ Ռեմոյ լինի հարաւ-արեւմտակողմը (VBAG. 1900,
 50—52, WZKM. 14, 23, 25) եւս:

շեւ եփրառ (Մարազկերտի արձանագրութիւն), ուր Մարազկեաց եւ Հատեանց հետ գործ ունեցաւ (Ազեղեկագիր արձանագրութիւն), զեւր ի հարաւարեւելք՝ մինչեւ Մանեաններն ու Լաւրանները, զեւր ի հարաւ՝ մինչեւ իսթեան Ըւսպրիս երկիրը, սոք իրաւաւ Բ. Սասրհադգանի հետ (681—668) ընդ հարաւ՝ ունեցաւ. (ZDMG. 56, 112): Եւսոյց Ռաբարաւ կ'անհամայն պատմութենէն է. գաւառն վերջերը, երբ կ'սկսեայր եւ Սկիւթացիք՝ յառաջիկայունս Ասիոյ մասն եւ Մարազ պետութիւնը մեծցաւ, որ կ'ընդարար առաջնորդութեամբ (625—585) 806 կն Նիւուէն կարծանեցին եւ Պարսեանսն ու խաղաղացն ու Հատեան յառաջ գործած երկիրները նաւանդեցին եւ իրենք ալ՝ իրենց կարգին՝ Պարսից կիւրտ թագաւորէն (550 կն) նաւանդեցան: Այս խառնաշփոթութեան միջոցն է Հայք (Arminiya-Գարեհի հին պարսկական արձանագրութեանց մէջ, յուն. Ἀρμενία, Լերք. քով.)՝ հնդկ-գերմանական ժողովուրդ մը՝ արեւմուտքէն գալով՝ կ'երեւայ թէ խաղաղաց երկիրը գրաւած են, որ տեղի սկսեալ Արմինիա (հինգր. Armina-ն Armeniya, յուն. Ἀρμενία, յոնիարեն Ἀρμενίη Լերք. 5, 52) տեսնելով տանելով մինչեւ այսօր ալ-Հայոց քով զայն պահած են:

Հայաստանի արարածութեան եւ սահմաններուն վրայ ամենեւին տեղեկութիւն չեն տար Գարեհի (522—486) արձանագրութիւնները, որ մէյ մի Հայաստանը Մարազ եւ կապագագիւրդ (Beh. 1, 15) եւ մէյ մ'ալ եղիկապատ եւ կապագագիւրդ մէջտեղը կը յիշեն: Ընդ հակառակն Հեւրդատան կ'ըսէ (5, 49, 52) թէ Հայաստան եւ Մարսիններն եւ կիւրկիւր մէջ՝ վերջինս եփրառով բաժնուած. նմանապէս կ'ըսէ թէ եփրառն է՝ տե-

1 Ռուսոս Բ. Բ. վրայ տես այսմ Լէման, Verhdt. d. 13. international Orient. Kongresses, S. 130.

2 Պերլին տեղամ երեւոյթի (Գլ. 5—5ա) այն յաւելումներն մէջ յիշուած են, որ գրութիւնէն ետքը եղած է. տես վերը էջ 290 ա, 5ա, 2:

3 Justi, Geschichte Irans im Grundriss der iran. Philol. 2, 412.

4 Հայոց արեւմուտքէն գաղտնիքը հաւանական կը ձուլ. թեւ. Կրէյլերի (Einleit. 208—210) յառաջ բերած պատճառները խախտու են: Թէ Լէման (SAWB. 1900, 821) իրաւունք ունի Մանեանի խաղաղական մէջ արձանագրութեանը Urmeni, Armeni բառերուն տակ՝ այն ժամանակ ազգային կապագագիւրդ բնակող Հայոցն տեսնել տեսնելու, չի՛ կրնար դատել: Անհիմն կարծիք մը կը յայտնէ Բեւել (VBAG. 1900, 83):

5 Բարեպաշտի՝ Պարսից Armaniya տառնաւ երկրին համար՝ Ռաբարաւ տեւան բարեպաշտ Ռաբարաւ տեւը պահած են (Գարեհ. արձ. Բեհիւս. 33—34, բառ. թեւ. քննարկ տալ 49), թէպէտ եւ Armaniya-ի մասնանուններն ու բնակչութիւնը շատ տարբեր էին Ռաբարաւի պետութեան սահմաններէն ու բնակչութենէն:

6 Հայաստանի Armenia տեսնել կիւրդերուն կարծեպէր (Alte Geogr. S. 75) Մարսինի Պարսից եւ Յունաց անցած է: Այս տեսանք մինչեւ հիմա արուած մեծամասնեանց (տես Murad, Ararat und Maris 18—19, Ըրաբ. 78) տա հասարակ գոհացուցիչ տես:

7 Մերթնիքի քով:

զին զեւր ի արեւելք 56¹/₂ փարսան կը տարածուէր. Մարտիպիք՝ կորդիապաց եւ Մարազ մէջտեղը բնակող Սասպիապաց (1, 104; 4, 37) եւ Ալարապիապաց հետ կը կապէին Գարեհի արդ 18¹/₂ շրջանակը (3, 94), իսկ Հայք Պակտիապացն է եւ իրենց մինչեւ Պանտոս տարածուող գաղաթնիստն հետ (3, 93) 18¹/₂ շրջանակը կը կապէին: Բայց որովհետեւ Մարտիպիք մանաւ եւ Ռաբարաւ լեւառն մէջտեղը կը բնակէին, Սասպիապիք վերին երասիայ վրայ՝ ոչ շատ հեռու Հայոց Ապեր գաւառէն, աւառ կարելի է ընդունիլ թէ իրենց հետ միտել 18¹/₂ շրջանակին վերաբերող Ալարոգեանք, որոնց տեսնել՝ կիւրդներն ի վեր՝ Արարեստանաց Ռաբարաւ եւ Հայոց Ալարոգ անուանը մէջ գտնուած կը համարուի, միջին երասիայ վրայ գտնուող երկիրները բռնած էին, աւառ Գարեհի ժամանակները երասիայ հովիտը եւ մանայ լեռն արեւելակողմէ Սասպիապիք, Ալարոգեանք եւ Մարտիպիք կը բնակէին, իսկ Հայքը գետ հոս չէին արեւելք նայն միջոցին: Ատմբ կը վերաբերէին այն նահանգին, զոր Գարեհ իր արձանագրութիւն ներսէն մէջ՝ բնակող գլխաւոր ժողովուրդէն տաւ նշելով՝ «Հայաստանի կոչած են: Այս նահանգն ըստ Հերդոտոսի (3, 93) զեւր ի հիւսիս մինչեւ Անե ծով, զեւր ի արեւմուտք մինչեւ եփրառ (5, 52), զեւր ի հարաւ՝ մինչեւ վերին Տիգրիս (5, 52) նկարագրուած արքունական պողոտային ընթացքին համեմատ», եւ զեւր ի արեւելք՝ կը տարածուէր մինչեւ Սասպիապաց, Ալարոգեանք եւ Մարտիպաց (18¹/₂ շրջանակ արդ) երկիրը: Ուստի Հայերն առանձին այս նահանգը չէին բռնած: Հարաւակողմէ իրենց բնակական ունեւր Պակտիապիներն ու հիւսիսակողմէ՝ պանտական ազգերը (խաղաթնիք, խաղաթնիքներ եւ), աւառ իրենց բռնած տեղն էր եփրառի (Մերթնիքի քով) եւ մանայ լեռն, վերին Տիգրիսի եւ արեւմտեան եփրառայ (կարաւառի) մէջտեղը: մինչեւ երասիայ գալարը չէին հասներ:

1 Այստեղ հասկըցումն եւ հարաւային Հայաստան վերին Տիգրիսի վրայ, եփրառն մինչեւ կորդուաց ալարազը:

2 Ըստ Sieglin (Atlas Antiq. 84 տախտակ) տեսը Տիգրիսի վերին ընթացքին վրայ կը բնակէին:

3 Հայաստանի եւ Ըլադատանի մէջտեղը (Ed. Meyer Gesch. 3, 148) մանայ եւ Ռաբարաւ մէջտեղը՝ մինչեւ Մարսի եւն (Sända, Untera. S. 34):

4 Կիւրդեր (Alte Geogr. S. 70, 75) վերին երասիայ հիւսիսակողմէ եւ Երփույ լեռուն արեւմուտքով՝ մինչեւ մեծաւարպէտ Ռաբարաւ լեռն հիւսիսային եզրը (Sända ante 33):

5 Sieglin տեղ. 64 եւ 84 տախտակ. Sända տեղ 34: Պերլին՝ Ἀλαρόδιοι եւ Հայ. Ալարաւ իրարու հետ կը նշանցեն. Բայց էջ 35 երկուքն ալ առաւ. Ռաբարաւէ կ'ուզէ սնելու:

6 Ամմոն. Sieglin տեղ 84 տախտակ. Ed. Meyer, Gesch. 3, 147 եւ տեղ արեւմուտքը՝ Die alte Welt im Jahre 480 v. Chr.

7 Միւրեք Պանտոս համայն «Հայաստան» տարապետութիւնը իր մէջ էր բաժնակալէր նաեւ Փարս Երփան վերին եփրառայ արեւմուտքէն: այս պատճառաւ Անե գետը Հերդոտոսի քով (1, 72) էր հոսէ մէջ Ἀρμενίου οὐδαρὸς διὰ Κίλιου. Բայց Հերդոտոսի տեսն այնտեղ Հայերուն բնակիչ չէր գիտեր: Անեի ուշ ժամանակներ

Երբ Բուսիոս 401/400 Թուականին Հայաստանէն կ'անցնէր, տեսաւ որ կենտրոնաւոր զեառը (Արշաւ. 4, 3, 1) սահմանէ և կորուստ — որ այլ եւս Պարսից արքային (Արշաւառ Բ. 404—358) չէին հնարանդեր — եւ Հայոց մէջ, որ Պարսից իշխանութեան տակ մնացած էին, կորուստ աշխարհը չնկած՝ իրեն բուսած երեւելիքին կուսակցութեան և Ռոմանա, արքային փեսան, կենտրոնաւոր անցած պահանջն այս Ռոմանոսին՝ եւ Արտաշատին բանակները Հայք, Պարսիցներ եւ խաղաղացի վարկանք՝ իրեն գեւ գրին, բայց շուտով ստիպուեցան փախելու ու անցըր իրեն աղաւթ Թուրուլ։ Յայնքը նաեւ կենտրոնաւոր եւ քիչ մը վերջը «Տիգրիսի աղբիւրները, անցնելէն՝ ետքը՝ հասան Դղեթուս գետը եւ քաղաքներ գտնուող երկիր մը (Քաղաւ), որ Արեւմտեան Հայաստանի կ'ընդունէր։ Ասոր հետեւին էր Տիրիբազու (4, 4, 4), որ բաց ի իւր գիւնդներէն խաղաղացիներէն եւ Ցայեքներէն վարձականներ ունէր ձեռքին տակ (4, 4, 18)։ Իրենց չուս շարունակելով (4, 5, 2) Եփրատի (Արտաշատ, Մուրադ-սա) անցան, լսեցին որ այն երկիրն, որուն մէջ կ'գտնուէր, Հայաստանն է եւ մերձաւոր երկիրն ալ՝ խաղաղացի երկիրն է (4, 5, 1)։

Բարեւել Մեծ († 379), որ Մասազ ըստ Կաթողիկոսեան տան Փոքր Հայոց եպիսկոպոսեան աթոռներուն համար լինուած զեառը մարդիկ էր փնտրել (Migne, Patrol. 32, 502), կը փայտ թէ Փոքր Հայոց մէջ Հայք կը գտնուէին։ Հին պնտեղ աղբիւրը Հայերը փրկէն Մեծ Հայքն գտնուած են։

1 Հինայ՝ Բահման-սա՝ Վանայ ընթ հարաւակողմը՝ Արեւմտեան կողմէն Պիլիթի-սառն իր մէջ կ'ընդունէր եւ ստոր հետ միասնաբար Տիգրիսի իջնակի լեւանին ի թեզէն ըստին Նայելով (WZKM. 14, 40) Գեւորգիսի գետն անցան անցնէ եւ պոստան Մուրադ գետը իր 7 քիւմար Տիգրիսի վեր՝ Բահման-սա ի Տիգրիսի միացած անցնէ եւ Բահման-սա ի Պիլիթի-սա ի իրարմ հետ միացած անցնէ վեր։ Տեա՛ Մոլորտ աշխարհագրութիւն վայր (JRS. 35, 20—21) Tablet, եւ Hartmannի քով Moti (Bohtan S. 57)։

2 Ըստ Արշաւ. 5, 5, 17 կորուստցիք, Ցուրցիք եւ խաղաղացիք Թաղաւորն և՛ Հայաստան լինին։ Տեա՛ նաեւ Արշաւ. 4, 3, 4; 7, 8, 25 եւ Cyrop. 3, 1, 34; 2, 7։

3 Ռոմանա Արեւելեան Հայաստանի ստորագրէր։ Մարգարէն Վանայ ընթ արեւելեան կողմէր կ'ընդունէր, երբ իրենց երկիրն իրենց անուանող կուսակ Մարգարէն տանին իր։ Աստի՛ կենտրոնաւոր հիւսիսակողմէր գտնուող երկիրն Արեւելեան Հայաստանի կը վերաբերէր։

4 Հինայ՝ Karbe, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-Araxes. Wissenschaftl. Beilage zum Jahresbericht des Königl. Attdischen Gymnasiums zu Berlin, Ostern 1898. Ասոր համաձայն՝ չուս եպիսկոպոսեան, Ներքինիքի (Բաւման-սա ի վայր, Մասուն) վայրէն, Լեւոնդ-գաղի եւ Գաղաղ-գաղի մէջնակին զեառ զեղ ի Գարաթա Մըշ քով եւ անկէ Մանակներու թեզ եւ լեւան ալ (WZKM. 14, 40) կ'ըսեն թէ Գեւորգիսի ծախ զեղ ի արեւմտեան ծախսով, փրկէն զեղ ի արեւելք՝ Մանակներն եւ անկէ զեղ ի հիւսիս՝ Գարաղիկէն զեառ, ու արեւելեան Եփրատն անցան։ Գործադրութեան Գեւորգիսի կենտրոնաւոր փնտրելու կարաւ-սա ըստ Կաթողիկոսի վայր տեսան անցնելու թիւնն ուն տարձնանք անարդը եւ որ եւ ոչ իսկ կ'ընդունէր թէ ինչպիսիք որ այն երկիրը, որմ Յայեքն անցան։ Բայց փշա ընկածն Կաթողիկոսն էր Բարդէի ինքը։ Նամ ըստ անկէն անանանք մասն էր Սանայ իրաւ, անող զրիկէ անանանք լեւանաւորացիք։

34), Փառն (սեւ վարը) գետը հասան, վերջէն՝ Բուր մը ուր խաղաղացիք, Ցուրցիք եւ Փառնանցիք իրենց գեւ գրին (4, 6, 5), ստոր վայր Ցայեքուց (4, 7, 1), խաղաղացուց (4, 7, 15) երկիրները եւ Հարաւաստ (Հայ. Ճորտի?) գետին վայրէն Սիւրիթիացուց երկիրը (4, 7, 18) եւ գետն մը վայրէն Մակրանուց երկիրը (4, 8, 1) մասն եւ վերջապէս Կաղաղացուց երկիրն հասան Ցարաղիքն։

Փառն որ այս տեղեկութիւնները Բահման գետը Հայաստանի հարաւային. սահմանը կը յուսնէ, կրնանք հիւսիսայինը վերին Երասխայ (Փառն, Բահման) գետն կամ անոր մէջու կողմէր զնկ։ Իսկ արեւելեան եւ արեւմտեան սահմաններուն վայր անհարկութիւն չենք գտներ։ Ասոր հակառակ կը տեսնենք որ Հայաստանի երբ 400ին երկու ստորագրութեանց բաժնուած էր, արեւմտեան մը՝ Տիրիբազուի տակ, որ Արշաւ. վերջարանին մէջ (7, 8, 25) կուսակցի Փառնանուց եւ Կաղաղացուց կը կուրէր, եւ արեւելեան մը՝ Ռոմանոսի տակ։ Այս ստորագրութեանց համար պէտք ենք եւս թաղել թէ առաջինը Հերոդոտոսի 13րդ ստորագրութեան (Պակտիկէ, Հայք եւ գրաւոր փնտրել զՊակտիկէ) միջին մասին, իսկ վերջինը Հերոդոտոսի 18րդ ստորագրութեան (Մասիացիք, Մասիացիք, Ալարդեանք) հիւսիսային մասին հետ նշեն է՛. առաջ Արեւմտեան Հայաստանը Արաւանուց (Մուրադ-սա) վայրի երկիրները իր մէջ կը բաժնան զուրկէր, իսկ Արեւելեան Հայաստանը կենտրոնաւոր փնտրել. Երասխա տարածուող երկիրը՝ Բուսի այն տանն Հայքը կը ստորագրէր զեղ ի հիւսիս եւ արեւելք։ Այսպէս կ'ընդունէր, Փառնանցիք եւ ընկնել վերին Երասխայ կողմէր եւ Մասիացիքը՝ հիւսիս-արեւմուտը կը քաշուէր։

Արեւելեան Հայաստանի մէջ խաղաղագրութիւնը Ժառանգական է Ռոմանոսի (ս. Ռոմանոս) ընտանեաց մէջ՝ որ Վիտաւանյէ՛ կը սերի։ Ինչու որ Ռոմանոս մը (Միթրատաւոր հետ) Հայոց տառնաւորքն եր Գուգաւանյի ծախսութեան մէջ 331ին (Arian Anab. 3, 8, 5) եւ հասանորեն 816ին տառնաւոր տառաւոր Հայոցը՝ Ռոմանոս մ'ալ Հայոց վերջին տառաւոր էր՝ Անտիոքոս Մեծը (223—187) Հայաստանի արեւելեան յաւակը։ Երբ Անտիոքոս Հաւակնուցուց գեւ կը պատերազմէր, ստոր Արաւաշէն եւ Զարդաղիքն զբաղւարները Հայաստանը

1 Հին Հայ. Բաւման, յետոյ Բաւն, Պաւն, հիմա Պաւն գտնուող Բաւմանկալի, Բաւմանի եւն քով եւ վերին Երասխայ վայր։ Երասխայ հարաւակողմէր ի թափի ինչեւոչ-դաշնէ հտաղ Պաւն-սա գետը։ Ըստ Բեւելի (VBAG. 1901, 452) այս գտնուող հիմա կը կուրէր Պաւնիք (Պաւնի յաւակներն թեզերէն մէ)։

2 Ed. Meyer, Gesch. 3, 148.

3 Sieglin 99. տարեկանին համաձայն՝ տառն Արեւմտեանցի տանն գեւ Բաւմանի արեւելակողմէր Երասխայ վայր կը բաժնուէր։

4 Բեւելեանի արեւմուտը. 2, 19. յուն. Հեւ Գաւնեւն 1 Գիւրդուր. 19, 23, 3 Sieglin 99. տառն հտաղց տառնաւոր համաձայն նոյն տանն Հայաստան նահանգը զեղ ի արեւելք միջին Երասխան անկէ կը ստորագրէր եւ իր մէջ կը բաժնուէր յանաւոր տանի Սիւրիք նա հանգը։

5 Judeich, Kleinas. Studien 222-

երկու մասի բաժանելուն եւ թագաւորին յանձնա-
բարութեամբը անսնց վրայ իշխելուն, բայց Ան-
տիոքոսի պարտութենէն ետքը (Մագնիտիայի ջոժ
190ին) յաղթող Հուլիոսյեցոյց կողմէ անցան եւ
թագաւոր՝ անուանուելով՝ յառաջ տարին իրենց
իշխանութիւնը կառարար աւակախութեամբ։ Զա-
րիադրիս՝ Երփայց, Անիտի, Ռոմանտիտի եւ ուրիշ
քանի մը գաւառներու մէջ, իսկ Արաւշէն Արաւա-
շառի (Եփրատայ վրայ, Այրարատ նահանգին մէջ)
կողմերը (Strabo c. 528)։ Տարսկոյս չկայ որ 190ի
այս Հայաստանը, ինչպէս Ստրաբոն (c. 528) կ'ը-
սէր, քիչ էր, վրան զի հազիւ վերջէն Դ. Հայք, Աշխ-
նիք, Տուրսերերան եւ Այրարատ (Սիւնիքն ալ
մէկտեղ) ըստած շորս նահանգներն իր մէջ էր
ըմբռնակէր, բայց շուտով մեծացաւ Արաւշէնի եւ
Զարիադրիսի ձեռքը, որ չընտրանկ ապրելէն շատ
է երկրները յափշտակելին, այսինքն «Մարերեն
Կաօքսանի», Փասնիւտէն ու Բասորոպեժան, Վրա-
շիններէն Պարիադրիսի լեռնաւ տեղերն եւ Խոր-
հրդին ու Լաթարդնի՝ Կուրի մէջու գին, խալի-
թներէն եւ Կափառացիներէն Կորդուտէն եւ Զեր-
էրդնի որ քիչը Հայոց սահմանակից կամ անոր
մասերն են, Կառառիկացիներէն Աշիւտդնի եւ
Անտիաուրիսի կողմերը գտնուող երկիրը, Առա-
րիսներէն Երաւանիւցը (Strabo c. 5, 28)։ Կաօք-
սանիով պէտք են հասկնալ Կառառիկացի երկիրը,
վերջէն փայտակարան կոչուած նահանգը։ Փաւ-
նիւտէն մէջ Մարքարա (Eran. 108) կ'ըսէ Տուրս-
երան նահանգին Վաշահնիքը (յուն. Απαχουνη
ուս. Կառա. Պարիսի. de adm. imp. 193, 7) գաւա-
ռաւ տեղեւ, որ Վանայ լճին հիւսիսայնոյժը՝
Արածանայ (Մարազ-սուի) վրայ էր (սեն գաւառ-
ները Դ. Համ-ին մէջ), բայց հայերէնի սկզբուն-
ապն յուն. փոխէ հետ չի համաձայնիր, եւ եթէ
հարկ է օրբարտութիւնս ժ'ընել, ես ի՞նչ եմ Փա-
նիւտէն Տունիւս կամ Տունիւս ընել՝ եւ այս նոր
անուան մէջ Սիւնիք նահանգը տեղեւ, եթէ հարկ
չկայ եթեպազրիւս թէ Սիւնիք Արաւշէնի նախ-
նակն երկիրներուն կարգէն եղած ըլլայ։ Բասորո-
պեժան ուս. հասարակ ինքնիշխանէ ի վեր (Ստր. Հին
Հայ. 156) կը համարեն հայկական Վապուրական
նահանգը, Վանայ լճին արեւմտակողմը, որ Կառա.
Պարիսի. ջոժ (de adm. imp. 187, 15) ճշգրտա-
բոյնս Բասարաքան (բնաբան Բասարաքանիս
տեղ.), de cerim. 687 (տոմ)՝ Աօսորաքան իջոս
(տոմ) Բասարաքան, Combesif ջոժ (hist. Mono-
theitarum էջ 281, յաւել 695) Աօսորան
(կարգա)՝ Աօսորաքան, G. Cedrenusf ջոժ (2,
580) (տոմ) Բասարաքան, (573) Բասարաքանիա կը

կոչուի։ Այս նահանգներուն նշանութեանը վրայ
ամենեւին չեմ տարակուսիր, բայց մէկտեղ կողմանէ
ալ անուանցա տարբերութեանը վրայէն չեմ
կրնար անցնիլ կամ Մարքարաի (Eran. 108) հետ
ուսանգաւ Բասորոպեժան (հայ. Basoporakan
որրադրիւ)։ Դարեւ եւ առաջ պէտք էրիք յառաջ
թէ Սարաքանի ջոժը, որ օտար անուններուն ոչինչ
ոն կանոնաւորապէս օտով, սկիզբի են թով ինչ
կայացքնէ, հայ. Վապուրականի գիմնոց՝ փոխա-
նակ Բասորոպեժանի գէթ *Սասարոպեժան (*Սն-
ասօրօրաքան) պիտի գտնուի, բայց օտար մեծ հա-
րեւորութիւն տալու չէ, վրան զի հայերէնի մէջ
սկզբի ֆն (ըստ առանկ) իրկին գրուած ֆ, գերմ.
եւ անգլ. ֆի պէն) թրեկն ուրորուն կ'արտա-
բերուէր եւ առով յուն. βի եւ օսի մէջները բան
մին էր։ Դարձեալ պէտք էր որ այս անուան, եթէ
իբրեւ այսպիսի գոյութիւն ունէր պարթեւական
տառներէն, եւ զարուն հայերէնի մէջ *Վասար-
հանէն կամ *Վասարահանի ըլլալ (պճ. vāspur-
rakānի գիմնոց), եւ ոչ թէ Վասարահանի, որ սա-
նուական *vāspurakānի կը համապատասխանէ
եւ կը յօսցնէր որ Վապուրական նահանգանունը
Սասանեանց տանէ Հայաստան մտած եւ եւ ըստ
այսով ալ Պարթեւացի տանէ գոյութիւն չունի։
Վերջապէս, եթէ այս անունը Պարթեւացի տանէ
արդէն գոյութիւն ունեցած ըլլար, հարկ էր որ
խորհրդներին յառաջ՝ Ե. եւ Զ. զարեւու մասեւ-
նորաց ալ ծանօթ ըլլալու էր, որ՝ ինչպէս քիչ
ժ'ետքը պիտի տեսնենք, ծանօթ չէր. ահա պա-
րապէս մէ՞ որ նմանակալ այս անուան ոչ ժամա-
նակ մէջեւ էլած ըլլալ կը յօսցնէ։ Թէ Սարա-
քանի Բասորոպեժանի տարբ. հին անուն ծագու-
նէ, ես ալ չեմ գիտեր։ Սարածորցի (հայ. Պար-
խոր) լեռնաւ տեղերն են Հայոց Տայք՝ նահանգը՝
Օլթի-Յայի վրայ որ ճորտի էր թագին։ Խորհրդի
համար Սարաքան (c. 528) կ'ըսէ թէ Կարծասոյնի
նման՝ Հայաստանի ամենէն հիւսիսայնի եւ միւ-

1 Հմմտ. Οὐδεργέλλου — Vercellae, Οὐδεργιγενόριξ
= Vercingetorix, Βενεουεντόν — Beneventum և և։

2 Հմմտ. հայ. Վապուրական — արաբ. Basfurjān
(Yāskūt 1, 624)։

3 Հմմտ. հայ. Երեմի, Դարեմ, Կարեմաթի, Սիւ-
րաքի — Սիւրաքի, Էրաքի — Էրաք — արաբ.
Šāpur.

4 Հմմտ. 1st Pers. Stud. S 207 եւ 1st Chronologie
der armen. Vokalgesetze S. 143.

5 Ցեն վարք Յայոց գաւառները Դ. Հասած Ժ. Դ. 1.
6 Կարծասոյնի ըստ Սարաքանի (c. 502) Վարց ու
Սարանիքի մէջեւն էր վարքի հիւսիսակողմը։ Հայ. անունն
է գաւթիման Ուն. Խոր. հրա. Սիւրքի էջ 29, հրա. 1865
էջ 606 (Ունուանի մէջ Կուրի վրայ Երեմի եւ Էրաքի
միջեւ), Կարծիման զի անց 192, Կարծիման Մովս. Կազակ
140 (Կուրի մէջու գին), Կարծիման Մ. Կազակաւան. 244, հայ.
ժոպ. Կարծի Գովմ. Վր. 32 (Խորի վրայ), ժոպ. Կա-
մեօսանի Brosset Description p. 311, Hist. de la Géor-
gie 1, 220, Klaproth, Reise in den Kaukasus 2, 95 (Խորի
եւ Ալաշանի մէջեւ), Kamebe Brosset Descrip. 47
պիւմա-հայոց տառերի (Կարծիման), արաբ. Qambizān (այս-
պէս կարգաւ եւ Qambizānի տեղ.), զոր կը իշխէ Ba-
ladurt 203, եւ Ibn al Fakih 293, ինչպէս նաեւ ինչ
հայ. Էրաք, ժոպ. Šek'i Brosset 287, Šek'i նորագիծ

1 Սարաքան 531 եւ 528։

2 Zariadros կամ Zariadros (Հ. Գ. լու. Հիւսիսայն,
Հայ. Գերաշ. Ս. 506) պարսիկներէն մէջ zariahr եղած է.
տակ հայերէն Զարիւր — Զարիւր եւ պարսի. հասանորէն
*Zar (Հմմտ. պաճ. Šāhpur = հայ. Էրաք — Էրաք, Էր-
աք, հայ. Šāpur եւ անոր. haridr «Հնդկի բարձր» —
նպ. շարի «գունաւորէ փայլաց ըստ Հոռնի» Հմմտ. Եսթ
համար Եսթ. diadema — նպ. diēma), Էր. Էրաք Դ. Գարէն
Զարիւր էր իր կիսան եւ նահապետ Մեծի Երփայց (Փաւս
29) կը յիշուի։

3 Հմմտ. Σανρία եւ Σουντία Դ. Համին մէջ Ե. Դ. 1.

նաշտա մէկ տեղն էր: Քանի որ Վրացիներէն առնուած է եւ Յայտքի ալ Գուգարացի մէջտեղը կը յիշուի, պէտք ենք հին փնտռել, ուր կ'իյնար իւր աշխարհացոյցին վրայ (Nr. 4, Atlas Antiquusի մէջ) Calarzene տեւոյճ շարժիկի (Akampsis) ալ (արեւելեան) եղեղերն վրայ գրած է Յայտք (Taochi) հիւսիսափողով: Գուգարացի արեւմտափողով եւ Մասաջայտք հարաւափողով: Արդ՝ կ'իկարտի Calarzeneօս Պարզմ. էջ 937 յիշուած Կաթարչնի կամ Կո:արչնի գաւառն է, զոր Կաթարչնի կամ Կոլարչնի կարգաւ է: Այս գաւառին զիջքն էր քարն ու Մոսչիա օրը — օնքը տօն չափուսնուս Եօհաս', ուստի առնուած որ զիջքով չ'այլափան կուգէ կամ կուգէ գաւառին հետ կը նշխանայ, ինչպէս որ շատոց արդէն կ'իկարտու աղի իմացած է: Քանի որ Մարաթիի Խորչնի իբրեւ կողմանէ ուրիշ բան է, բայց եթէ չ'այլ, կարգաւ — Կալարչնի, ուստի առնուներէ ալ նոյն պիտի բլան եւ պէտք ենք ընդունել թէ Խորչնի Սոլարչնի է (Մարաթի, Erat. 116) աշխարհաբար յառաջ եկած է: Արդէն Խոլարչնի ալ չ'այլ, առնուած ծիշտ չէ համապատասխանել: Դաշարչնի է Լայոց ամենէն հիւսիսային նախնայ Գուգարը՝ կուրի քերին ընկնացքին վրայ, հին, ուր հիմայ աշխարհացոյցներուն վրայ Արտասան, Տրիպլեթի, Տաշիք եւն նշանակուած են: Եթէ Մարաթի իւր Խորչնիովը իրապէս կարգաւ գաւառը չ'առնուած է, այն առնէ կարգաւ, որ իւրեն, աշխարհաբար թեւեւ մէջ Գուգարացի մասն է, Գուգարքէն բաժնուած ու վերին իւրեր երկուքին սահմանը բաժն է, ըստ որում՝ Գուգարքը կուրին մէկու կողմէն է, կ'ընէ: Իրք ալ Գուգարացի ամէն գաւառները վերին կուրին մէկու, այսինքն ալ (արեւելեան) կողմէն էին, միայն կարգաւ եւ Արտասանի մէկ մասը, որմէ կ'անցնէր կուր, այս գետին այս՝

աշխարհացոյցներու վրայ: Հմտ. Պաթիսեփ կ'ընէ (այժմ՝ Իւրաք, վրաց իօրի) Պլինիոսի քով NH. 6, 39. — Մարաթի քով (c. 528) յիշուած Phauone (? կարգաւ Phasiane ?), Կոմսոյնի եւ Օջիսոյնի (բազմաթիւ) գաւառներուն առնուներէ մինչեւ պարս չ'արեւելի մէջ գտնուած լին: — Լայիսեփ Խոյտնի գաւառն, զոր Ապրիլիոսու Mithr. c. 101 էր յիշէ, Եփրատայ աշխարհաբար եւ Ապար գետին մէջտեղն էր, ըստ այսմ՝ վերը հիւսիսափողով: — Խոլարչնիին նկատմամբ տես Gutschmidt, Kl. Schriften 3, 129.

Կ. C. Müller Պաթմ. 937 հետ կը համեմատէ Ստեփ. Բուքարացու Βόγχαλ, որ կ'ընէ. ὅδοντος τοῦ Καρρονοῦ (հայ. կարին, այժմ՝ Երզրում) քրոսակաւսոս, ἡδον Ἐνδοράτου καὶ Κύρου ποταμοῦ. Կարմայ եւ կուրի մէջտեղն էր Յայք նախնայք իւր բաւիւր կամ Բուի գաւառով: Բուիւր ձոն (Βόας) գետին մէջ բաղինի ժամն էր, որ կարգաւ լինէր կ'ընէր: Զեւ վրայ Գ. Հասան Ֆր.: Կարգաւ հիւսիսային կողմանէ կ'ից էր Մարաթից երկրին, զորեք ժամանակ աշխարհաբար թիւնը (Bross. p. 76, 4 եւ 80, 3) Մեծի առաւ ալ յիշուէր գետ: Այս աշխարհաբար թիւնը տեսնէր երկրի մը աշխարհացոյցին վրայ Մեծիին առնուած ծիշտ այն տեղը կը նշանակէ, ուր կ'իկարտ Մարաթիները գրած է՝ Ե Սար ժայտ անո Գուգարաց գաւառները Գ. Հասան թ. 161.

«... καὶ τὴν Χορζηνήν καὶ Γαργαηνήν πέτραν ὁδοῦ τοῦ Κύρου c. 528.

այսինքն՝ ձախ (արեւմտեան) կողմէն էին: Պարզմուս ալ գտնաւառնութիւն կը գտնէ կարգաւ եւ Գուգարաց միջեւ, եթէ ոչ միայն վերջոյն տեղը Կաթարչնի Կաթարչնի փոխելը, այլ նաեւ առնուներէ պարզաւ յառաջ յառա՛ն δὲ τὸν Κύρον ποταμὸν ἢ τε Ὀβερηνήν (Օսարչնի, Դոսարչնի) καὶ ἢ Ἄττην (Աւի) խաղերուն մէջէն Ուգարներէն Դաշարչնի փոխելը: Կարդնուէր միայն կարմայ գաւառը (կարմի քարաքով, այժմ՝ Երզրում) կ'ընէր Տասկընդէն, իսկ Երզնիով, որուն տեղ (ըստ Պլինիոսի NH. 5, 83, Derzene, Derzene) լարչնի կարգաւ է, Տասկընդէն է Գեղեղան, աշխարհացոյցներու այժմուս Տրեման, արեւմտեան Եփրատայ վերին ընկնացքին վրայ. նոյնպէս Աշխարչնի, որ ըստ Մարաթիի c. 530՝ յառա՛ն Դոսարչնի տեղն էր, Տասկընդէն է Եփրատաց գաւառը (Եփրատայ վրայ, Կեղեղանի արեւմտափողով): Ըստ Մարաթիի c. 527 Եփրատաց գաւառը Տուրոսի (կարգա՝ Անտիտուրոսի) եւ Եփրատայ մէջտեղն էր: Եփրատ՝ Եփրատաց Փար շայքէն էր բաժնէր (c. 555): Այս երեք երկրներէն ալ վերին Բարբի Լայոց գաւառներն են: Վերջապէս՝ Արաբներէն առնուած Դաւանուս երկրին գաւառ՝ առով ոչ Տարոս՝ Տասկընդէն է, ինչպէս կ'իկարտ կ'ընէ (MAWB. 1873, էջ 173), եւ ոչ ալ Թաւանոս, ինչպէս Փաթրիկոս (Theoph. v. Mytil. էջ 130) կը կարծէ, այլ Տոմաշէնի եւ Մարաթիի կարծեւ համեմատ՝ այս երկրն է Տուրիք, առաւ. Tmōraye այժմուս Դաշարչնի մէջ. ըստ այսմ՝ ալ Մարաթիի քով Դաւանուս կարգաւ: Եւ ինչ որ ըստուած ուրիշ է, այն առնէ Զարիաքրիօ Դոսիք, Անիւն (?), Ռոմանիւն, Տուրիք եւ ուրիշ քանի մը գաւառներէ կ'արձակուած պետութիւնը՝ Եփրատին: Դաւանուս չէր միացած տեղէն մինչեւ կարգաւ Տուրիքէն տեղէն՝ կը տարածուէր, ուստի նաեւ Աշխարհէն ալ վերին կարգաւ առնուած նախնային մէկ մասն ալ իր մէջ կը բաժնագաւորէ: Բայց ինչպէս կ'ըլլայ, որ Աշխարհէն եւ Տուրիքի մէջտեղը գտնուող կարգաւ գաւառը աշխարհային կը մնայ, եթէ Զարիաքրիօ պետութեանը կը վերաբերէ: Եւ եթէ չէր վերաբերէ, ինչպէս կ'ըլլայ, որ Տուրիք կը վերաբերէ՝ որ մէկու կողմէ հեռուէն:

Մարաթիի տեղեկութիւնները ըստ այսմ՝ մեզ հարաւորութիւն կու տան՝ Արտասանի եւ Զարիաքրիօ տեղեկութիւն (1906 ետքը Ն. Զ. Բ.) Հայաստանին ընդարձակութիւնը մերձաւորապէս որոշելու: Դաւանուսներէն յետագային առնուած առնուներէ գրած տեղով՝ այն առնուած Լայոսաւանի իր մէջ կը բաժնագաւորէ գէթ Փայտալարանը, Միւնիքը, Ասպարալարանը, Այրարատը, Գուգարքը, Տայիք, Բարբի Լայքը, Տուրիքները, Գ. Լայքը, Աշխարհ, Մակը, Կարճայքին մէկ մասը, Թեքեւս

Ե Զեւ Գ. Հասան թ. 30: Տարած Մարաթի քով Դաւանուս ըստ էր:

Ե Զեւ Գ. Հաս. թ. 53:

Ե Տոմաշէն, Սառնէ էջ 11—12, Marquart, Erat. 170 ծան., տես վրայ Գ. Հաս. թ. 63:

Ե Աւալին տեղով Տուրիք թ. նուազեց կարգաւ, տես վրայ էջ 296 ու 297 ու:

եան և Ռաթին և Արցախը¹, ուստի յիսնապայիս
Հայաստանին 15 նահանգներն 13ը: Երկրին
մեծութեանը անոր Համար զորութիւնը չէր հա-
մարտասիրաներ, վասն զի երկիրը երկուսի բաժ-
նուած էր — Հարաւարեման և հիւսիս-
արեւելեան — որոնցմէ ամէն մէկը իւր զառ
իշխանութիւնը:

Ինչպէս Սորաթն կը պատմէ (Ը. 532), այս
բանս փոխուեցաւ, երբ Արտաշէսի² սերունդէն
մէկը՝ Տիգրան (Բ.), որ բուն Հայաստանին տէրն
էր, «գահնկէց ըլլաւ Զարիադրիս սերունդէն
Ծոփացի Արտանէս, որ Հարաւային մասերը, եւ
այն ալ՝ անոնց մէջէն՝ աւելի արեւմտեանները ու-
նէր», Առօք Տիգրան ամբողջ Հայաստանի տէրն
եղաւ: Այս Տիգրանը (Բ), Տիգրան Առաջինի մէկ
որդին և հաւանորէն Հայոց Արտաշատը (Ա) Թա-
գաւորին կրտսեր եղբայրը, ժամանակաւ պատանդ
արուած էր Պարթեւաց: Տիգրան, որպէս իր պատա-
ժարդին և Արտաշատի տեղ Հայոց Թագաւոր
զրոյի, Պարթեւաց Թագաւորին՝ Միհրատ Մեծին
հայկական 70 ձոր (αἰῶνες, Strabo c. 532)
ստիպուեցաւ առը (94ին չ. ք. Բ.): Հայաստանի
երկին մասերուն վրայ Թագաւոր ըլլալէ ետքը՝
Պարթեւներէն 70 ձորերն ետ առաւ, Արտաշատ-
իւնէն, Արաքսին կը կորսուցա՝ Թագաւորները
նուանէց, Միհրապետը, Ասորիքը (83էն սկսեալ)
և փոխիկէն գրաւեց և շինեց Տիգրանակերտ
քաղաքը, ուր գաղթեցուց Եունաց այն աստեղծի-
քաղաքներուն բնակիչները³, զորոնք ինքը քան-
դած աւերած էր: Քաղաքին շինութիւնը շուար-
տած՝ Ղուկուղոս անոր վրայ արշաւեց (69ին չ. ք.
Բ.), քաղաքը կործանեց, այնպէս որ հաշիւ փոքրիկ
տաւն՝ մը մնաց, և Տիգրանը Ասորիքն ու փո-
նիկէն վաճառեց (Սորաթն Ը. 532): Արշափ ալ
Տիգրան՝ իւր զորութեան գաղաթնակէտին հա-
սած ասեմնն առած էր եւ իրաւամբ կը կրէր արքայ

արքայից փառաւոր տիտղոսը իբր յաջորդ: Աքա-
մենեանց, Սելեւկեանց և Արշակունեաց, վասն զի
իրապէս Թագաւորներ իրեն կը հնարանդէին եւ
իւր անձնապահներն էին⁴: Տիգրանակերտի ճակա-
տին մէջ որքա՞հ ալ տակաւին իր հրամայէր Հայոց,
կորսուցուց և Մարաց և Արաքսինացուց Թա-
գաւորներուն, Բարեւական ծովու Արաքսցիներուն,
Արտանից ու Վրաց (Պղոտ. Ղուկուղ. 26), աւ-
ելայն հիմայ կորսեցուց իր զորաւթ իւնն ու արեւեցու-
թիւնը, կորսնցուց «Պարթեւներէն և Ասորիքներէն
առած ամէն երկիրներն», որ Տիգրիսի հարաւա-
կողմը կը գտնուէին», նոյնպէս կորսուցը⁵ և հիւ-
սիսային Միհրապետը, ուր իր եղբայրը՝ Գուր. թէ՛
մը ժամանակ ալ կըցաւ Մծրիքը պահել, մինչեւ
որ Ղուկուղոս՝ Արաքսացայ դէմ ըլլած անշուք
արշաւաբերէն ծաղը (68 ին չ. ք. Բ.): Մծրնոյ
վրայ յարձակեցաւ և առաւ (Պղոտ. Ղուկուղ.
32): Այս միջոցներուն անհրաքանուութիւն ծաղե-
ցաւ Տիգրանիկն ու իր համանուն որդւոն մէջ,
Տիգրան փոքր պարթեւական բանակ մը բերելով
Հայաստան իր հայրը ստիպեց լուծները փախչի-
լայց թէ՛ մ'եղբը իր հօրմէն յաղթուեցաւ (Cas-
sius Dio, bell. Mithrid. 36, 34/51), վասն զի
Պարթեւաց Թագաւորը՝ Արտաշատը առնուլ շիւա-
րեւալուն վրայ դժգոհակամ⁶ թէ՛ մ'առաջ իր
բանակին մէկ մասով մեկնած էր: Հապիթ թէ՛ Տիգ-
րան իւր իշխանութիւնը վերստին կանգնած էր,
Պոմպէոսի իր իր որդւոն՝ Արտաշատու առնել
երեսնալով ստիպուեցաւ՝ ամէն զիմարտութենէ
հրաժարելով՝ Հռոմայեցուց անձնատուր ըլլալ
անպայման: Խաղաղութիւն ընելու ասեմն Տիգրան
մեծ գումար մը վճարեց և ամէն առած երկիր-
ները, թէ՛ փոխիկէն, Ասորիքը, Կիլիկիան և իսպա-
ղաղովիկան և թէ՛ Ծոփքը և կորսուցը ետ
առաւ⁷ (Մոմէն, Հռ. Պատմ. 3⁸, 130): Տիգրան

¹ Տորափոյ լիւյս որ ասորք Ե. Գորան Բրիտանի
յառաջ Հայաստանի կը վերաբերէին, վասն զի Սորաթն
Շիլիանը (Ու. Թի մէկ գլուխը) և Պլինիոս Ուսին Հայա-
ստանի մաս կը համարէին: Իսկ Արցախ Սիւնեաց և Ու. Թի
մէջուն է: Ըստ Սորաթնի (Ը. 532) Տիգրան Բ-ի (94ին
չ. ք. Բ.) ընդունած Հայաստանին սահմաններն են Մարը,
Արաքսը և Վիրք փեշեւ կողքին և Սեւ ծովու կապա-
ղովիկան, ուստի իր մէջ կը բաժանուէր Ուսին ու Արցախն
ալ, բաւական որ կուր Արաքսից Հարաւարեմանն սահ-
մանն ըլլար: Բայց այս բանն անասցէ ի:

² Տես ասոր պատմութիւնը Fabricius, Theoph. v.
Mytilene, S. 131—132.

³ Այս է Հարաւարեման մասն Հայաստան:
⁴ Միջինին կապաղաղովիկան անտուտելով՝ Ծո-
փաց հեռ փառացեցաւ: Երեւելան Կիլիկիան, վերին Ա-
սորիք (այսի ք Սելեւկիոսի՝ Ոսմանի վրայ), փոխիկէ մե-
ծապիս մնաց և (իբր 74ին) Պաղատայիս (Քիւրոսի Հարաւա-
կողմը գրաւուեցան (Մոմէն, անդ. 38, 49—50):

⁵ Տես Մոմէն անդ.: Ըստ Պղոտ. (Ղուկ. 26) այս-
տեղ շատ մը Եսոյներ կային Կիլիկիոյն և շատ մ'ալ բար-
բարներն՝ Արաքսնոցը, Ասորիստնոցը, կորսուցը և
կապաղաղովիկացը:

⁶ Ստիպեց ներսին կորսուղան զորավարը քաղաքը
գաւառ իբրեւ բազմաթիւ պաշտպաններով և մեծ պարիսպ-
ներով քաղաքը, Ցափիւ. Ցափիւ. 15, 4: Ասոր վրայ անհ
Ջ. Հաստանի մէջ Տիգրանակերտ անուան տակ:

¹ Պղոտ. Ղուկուղ. 21. Ըստ Թագաւորին անոր
կը ծառայէին թայց աննոցն չորսը միւր իւր քոնէ ունէր իբր
ուղիկէց կամ անձնապահ, որոնց Թագաւորին միաբարած
ժամանակը՝ Հեախոս անոր կը հետեւէին՝ ծերանաղագեաց:
Այս չորսերը, կ'ըսէ Մարքարոս (Eran. 173), սահմանադր
չորս հայ նահանգներուն բոլորակներն էին (ընդգէմ Gut-
schmidt, Gesch. Iran. S. 85):

² Մոմէն անդ 38, 70: Ըստ Պղոտ. Պոմպ. 38
Ղուկուղոսը Տիգրանը, փոխիկէն, Կիլիկիան, Կապադոքիան
և Ծոփքն առաւ:

³ Կորսուց Զարթիմնա Թագաւորը՝ Հռոմայեցուց
գաղէն յառա՛ (Պղոտ. Ղուկ. 29) Տիգրանիկն սպանուե-
ցաւ Ղուկուղոսի հետ ունեցած յարաբերութիւններուն
համար (Ղուկ. 31): Տիգրանիկն պարտուելէն ծաղը Ղու-
կուղոս կորսուցը գնաց, ուր չեղջ ընդունելութիւն
գտաւ (Ղուկ. 29):

⁴ Դիման կասախո 36, 38 (53) իբրեւ ետ արուած
կ'անուանէ ի՞ մէջ այլց կապաղաղովիկ և Ասորիք մա-
սերը, փոխիկէ և Մեծ Ծոփքի՝ Վերլինը (ուր արքունական
գանձերն էին) պիտի առնար Տիգրան փոքր: Ըստ Պապի-
անոսի (XI. bell. Mithr. 105) Տիգրան ետ առաւ Ասորիքը
Եփրատէն մինչեւ ծով, զոր Կիլիկիոյ մէկ մասին հետ մնաց
անցուցան էր: Պոմպէոս նախ կ'որոշէ Ծոփքն ու կորսուցը
փոքր Տիգրանին առաւ, թայց վերջէն Արտաշատէն կապ-
աղաղովիկայ կու տայ: Ըստ Պղոտ. (Պոմպ. 33) Տիգրան
փոքր Ծոփքը պիտի ընդունէր իբր Թագաւորութիւն: Եւ-
արոպ. 6, 13: «Անտեւեցաւ իրմէ Ասորիքը, փոխիկէն և

գաղիքեաց արքայ արքայից ըլլալն ու կոչուելն — իշխանութիւնն ու տիրապար Պարթեւաց արքային անցան — և, եւ իրեն ձեռքը մնաց իր Տորմեճ Ժառանգած բուն Հայաստանը (սաւանդ Դոփաղ)։ Իսկ երբ Պարթեւք եւ Հայք իբարու հետ պատերազմի բռնակցան Կորդուաց պատճառաւ, զոր Պարթեւք գրաւած էին, Պոմպէա (65ին չ. ք. ք.) Ալփրոնիոսի ձեռքը Պարթեւները Կորդուքէն վճռուել տուաւ (Մոմեն, անդ 148, Պրոպա. Պոմպ. 56, Cass. Dio 37, 5) եւ 64ին իր Իրաւքնոր հրաւարակեց թէ Տիգրանին է Կորդուք եւ հիւսիսային Միջագետքը՝ (Մոմեն, անդ 150)։

Հայաստանն աշխարհագրական գաղափարը Հայաստանն կերպով զարգացան Տիգրանի աստեւ, որ առաջին անգամ Հայաստանի միացուց Դոփքն ու Կորդուքը։ Յաջորդ գարեբուն այս գաղափարը տիրող մնաց Հայոց ժով, թէպէտ ու քաղաքական յարաբերութիւնները միայն նոյն գաղափարին շէին համապատասխաներ։ Եթէ Հարաւային նահանգները Պարսից ալ անցնէին, արեւմտահայերէ՝ Յունաց, հիւսիսայինները Վրաց կամ Աղուանից, եթէ Հռովմայեցիք ու Պարսիկը երկիրը իրենց մէջ բաժնելու ալ ըլլային, միշտ Հայաստանը Հայոց համար այն երկիրը կը մնայ, որ — հին բացատրութեանը — իր սահմանը ունի հարաւէն Մասիսու լեռը (Տարսու, որ Հայաստանը Միջագետքէն կը բաժնէ, Ստրաբ. C. 521, 522, 527), արեւելքէն՝ Արարկասականն ու Մարաստանը, հիւսիսէն՝ Կասպից ծովն կողմերը գտնուող պարսեռութեան լեռները, Վիրքն, Աղուանիքն ու Կասկարը՝ մասքեան եւ կողքեան լեռներով, արեւմուտքէն՝ Պարսիսը եւ Սկիւզիսիան, Փոքր Հայքն ու Եփրատը (որ Հայաստանը Կասպադովայեցին ու Կովմազնէն կը բաժնէ)։ Գրեթէ այսպէս կը նշանակէ Հայաստանի սահմանները Ստրաբոն (C. 527)՝ Թուրքիանէ Միսիսիցնացուց հետեւելով՝ որ Պոմպէոսի միջհարստեան պատերազմին ժամանկեան ու զայն նկարագրած է՝ գրեթէ այսպէս պիտի գտնենք Խառնեացուց աշխարհագրութեանը մէջ Հայաստանի սահմանները՝ թէ եւ շատ մը փոփոխութիւններ եղած ըլլան Հայաստանի քաղաքական սահմաններուն մէջ, իսկ թէ Պոմպէոսի աստեւն իսկ Հայաստանն որով, եւ հաստատուն գաղափար մըն էր, անկէ յայտնի է, որ արդէն նոյն աստեւ իսկ լեզուաւ, կրնայի մ. սովորութիւններով զարգացած

էր համացեղ հայութիւն մը, որ քանի մը նահանգներու մէջ ամբողջ գաղափար կամ բնականութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէր, իսկ ինչ ինչ նահանգներու մէջ ալ՝ գէթ տիրող գաղափարը. այս հայութիւնը այն հաստատուն կոպի մը, որ պէպէտ աղբիւրը ամբողջութեանը միացուցած էր՝ երկրին ի բնէ ու պատմական յարաբերութեանց բերմամբ գծուած սահմաններուն մէջ։ Իսկ երբ Ստրաբոն կ'ըսէ թէ Արտաշէսի եւ Ջարսադարիսի ձեռքը ընդարձակուած Հայաստանին մէջ բնակիչները (Ստրաբոնի աստեւ, ինչպէս պէտք ենք ընդունել) ամբողջ ալ Համալեզու էին, այս խոսքը առաւելին իմաստով աւանելու չէ, այլ այնպէս մը պէտք ենք հասկնալ, որ հայ. լեզուն թէ եւ ամբողջ Հայաստանի մէջ կը հասկնայի տիրող ազգին լեզուն ըլլալուն, բայց միայն Հայաստանի հին նահանգներուն մէջ ընդհանուր կը խոսէր։

Հայաստանն իշխանութեան հասած միջոցին՝ դժբախտութիւնն ունեցաւ երկու մրցակից տիրութեան պետութեանց, Պարթեւաց ու Հռովմայեցեաց, Պարսից ու Բիւզանդացեաց մէջ իրարմ ըլլալու, եւ՝ որովհետեւ ներքին խռովութիւնը անգաղար պատճառ. կ'ըլլային միջամտութեանց, մրցակիցներուն կողմէ ինչպէս եղաւ, որ փոխի ի փոխ Հայաստանը ձեռք կ'անցնէին, թագաւորներ կը դնէին ու վար կ'առնէին, սահմանները կը փոխէին եւ վերջապէս արաբացած եւ մէջ մ'առ կողմ՝ ու մէջ մը մեկալ կողմ՝ գերեւող երկիրը իբարու մէջ կը բաժնէին։ Թեւե Տիգրան Դոփքը գրաւելով հայ. պետութեան միութիւնը վերականգնեց, բայց Պոմպէոսի հետ ըրած գաշտագրութեանը աստեւ տարիպեցաւ նորէն Դոփքէն՝ հրաժարել, որ Արիտարզան Կասպադովայեցուց արուսեցաւ։ Ներսէ կայսրը Դոփքը թագաւորութեան բարձրացնելով՝ ձեռնադրի անէն Սահման՝ իշխանին տուաւ (Տաիւա. Յարեդք. 13, 7, Մոմեն, անդ 5*, 383), 66ին յ. քր.՝ Հռովմի մէջ Հայաստանը Պարթեւաց Վազարյակ Ա. թագաւորին եղբորը՝ Տրդատ Պարթեւին աւառ տուաւ (Տաիւ. անդ 15, 24, 29; 16, 23). ասով Հայաստան նոր արշակունի Տրդատութիւն մ'ունեցաւ Հռովմայեցեաց գերիշխանութեանը մակը. Դոփքը մէջ հռովմական պահպանող մնացին (Մոմեն, անդ

1 Ստրաբոն (C. 528)՝ «ὅσα πάντα ὁμογλωττοῦσιν εἶναι.

2 Դոփքը հայկական երկիր մըն էր. բայց թէ Տիգրանին յաւակն թէ ետքը երկրից աստեւ բուն Հայաստանէն (հիւսիսային եւ արեւելեան կողմնէ) զատ տերութիւն էր. այս պատճառաւ ալ կրնար թէ Հայաստանի մաս համարուի եւ թէ չհամարուի. հմտ. Ստրաբոն (C. 521)՝ «Եւրեկեանց ու Դոփքի ի Մեծ Հայոց» (C. 522) Դոփք եւ փոս Հայաստանը, Դոփք — Հայաստան Պրոպ. Դու. 24, Դոփքը մայրաքաղաքն էր ըստ Ստրաբոնի (C. 527) *Καρχαδίωνιστρα* (սեւ 2, Հանքին մէջ)։

3 Այս Սահման թագաւորը վերջէն իր տերութեանը հետ Արտաշէսի մահէն կ'անցնէ (Արտաշէսի գեղ՝ Տաիւա. Պոմ. 2, 81 եւ Տիգրան հետ Երուսաղէմի վրայ կը քալէ (Տաիւ. անդ 5, 1, յովմ 70)։ Սահման անունով արշակունի մ'ալ կը գտնենք իբր թագաւոր Մեծ Հայոց 164ին Գրիգորան ետքը (Մոմեն, անդ 58, 407 Gutschm. Gesch. Irans 147)։

Մեծ Դոփքը,՝ Sophanena — Մեծ Դոփք եւ Sophene — Դոփք Ըսհեպ մասին տես Գ. Հան. թ. 14։

4 Եփրատայ արեւմտակողմը գտնուող, Փոքր Հայքը (Armenia minor) Պոմպէոսի ձեռքը տիրական յարաբերութեանց կարգաւորման աստեւ՝ Հռովմէն անկախ պաշտպանող տերութիւն մ'էղաւ ու վերջէն Արտաշէսի աստեւ Հռովմայ հետ միացուեցաւ եւ Կասպադովային նահանգին վրան աւելցուեցաւ։ Դիոկէտեանի աստեւ զատաւ մ'էղաւ։ Միջինին մայրաքաղաքով. Թեոգոս Առաւելից որովք Առաջին Հայոց (գլխաւոր քաղաքները Սեբաստիա եւ Ստաուշ) եւ Երեւոյց Հայոց (գլխ. քաղաք՝ Մե. լիսիւն) բաժնուեցաւ 378ին եւ 386ին մէկըը (Güterbook, Römisch-Armenien S. 5 եւ 23)։

5 Քրիստոսէ յաւակն 63-62 արտին. տես W. Fabricius, Theoph. էջ 8։

53, 393); Տրդկանու կայսրը 115ին (Մանեն անդ. 399. 114ին բառ Gutschm.ի Gesch. Irans, 142) Հայաստանը հռոմեական նահանգ բռավ, Միջագետքը, գրաւեց, կորուսաց՝ Մանիսարան՝ իշխանը նուսնեց, որ Հայաստանի ու Միջագետքի քանի որ մասերը յափշտակուեալ էր եւ այս պատճառաւ ալ Պարթեւեաց խորով թագաւորին ընդդիմութիւն գտած (Gutschm. 143), եւ կայսրը 116ին Ալա-բենիան առաւ՝ Տիգրուսը կորուսեց լեռներուն մէջ կամրէ մը անցնելէ ետքը՝ երբ քիւժիտքը Տրդկանու մեռաւ (117ին), Հայաստանը՝ հռոմեական նահանգ ըլլալէ զարդեցաւ եւ եղաւ նորէն հռոմեական աւաւ՝ իւր արշաւանքի թագաւոր-ներուն տակ (Մանեն անդ 403, Gutschm. 147)։ Ղուկիսն մերս կայսրը օրովը Պրիսկոս՝ Վաղարշակ Գ.ի գէմ մզած պատերազմին մէջ 163ին Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքը առաւ եւ կործանեց, Հռոմեացիքը Վաղարշապատը շինեցին իւր նոր մայրաքաղաք եւ հին պահապան զօրք թողցնին (Մանեն անդ 407)։ Փիլիպպոս Արա-րաշուհին՝ Սասանեան Շապուհ (Ա) թագաւորին հետ 244ին ըսած նախապայլեց խաղաղութեամբը Հայաստան եւ Միջագետքը Պարսից պիտի անցնէին՝, եւ տարակից ըլլալ որ Շապուհ 252ին Հայաստանը գրաւած է։ Բայց Կերեսայ թէ Վաղարի-սնու կայսրը գերութենէն 260ին եւ Որենախոս Պարսիպոսը՝ Պարսից վրայ յաղթութիւն կան-գնելէն անմիջապէս ետքը՝ Հայաստանը պարեմալ Հռոմեացեաց զերիշխանութեան տակ մասն է։ Պարսիկները Հայաստանի ու Միջագետքը նորէն առնելէն եւ 282ին նորէն կարոտ կայսրի տալու ստիպուելէն ետքը (Մանեն, անդ 442), Ներսէճ թագաւորին ստեղծ 296ին՝ Հայաստանի՝ եւ Մի-ջագետքը վրայ յարձակեցաւ եւ Վաղարիս Մար-սիմանոսին կռուեց եւ Նիկիֆորոսն բռնած սեղի-րուն մըրէն յաղթեցին, քայց իրենց ալ անմիջա-պէս քրտովին յաղթուեցան (Eutropius 9, 25) եւ ստիպուեցան 297ին խաղաղութեամբը հասնել, որ Ալեքսանդր եւ Ծովագը՝ հայ աստղաբանութիւն-ներն մէկ կողմանէ — այսինքն՝ Եփրատէ մինչեւ Նիմփիոս (այժմ՝ Բաւման-սաւ) գտնուող երկրքը

— եւ Ալեքսիք, կորուսեց եւ Ծովագը մէկալ կող-մանէ՝ — այսինքն Նիմփիոսէ մինչեւ կորուսեց եղած երկրքը — Հռոմեացեաց մնաց, որով վերին Տիգ-րիսի հիւսիսանողմը՝ Եփրատի եւ կորուսեց միջեւ գտնուող երկրքը հռոմեական եղաւ, իսկ Մարաց սահմաններուն վրայ գտնուող Ջրինաւ ամրոցը Հայաստանի սահման որոշուեցաւ եւ Հռոմիկ տաւ-ապետական իշխանութիւնը վրայ վրայ հաստա-տուեցաւ։ Այս դաշնադրութեան Հռոմեայ շահած օգուտը՝ Յուլիանոսի մահումը՝ 363ին՝ մասամբ նորէն կորուսեցաւ։ Երբ Յուլիանոս՝ բանակէն կայսր ընտրուելով՝ ուզեց՝ ամէն գնով Պարսից Շապուհ (Բ.) թագաւորին հետ խաղաղութիւն ընել, Ըա-պուհ Կերեսը որ Մարսիմանոսի Պարսիկներին առած երկիրները նորէն իրեն գարձուին, եւ տկար կայսրը ստիպեց ոչ միայն անդրադարձնուի Ալ-եքսիք, Մակե, Ծովագը, Ռեիմանուս եւ կորուսի՝

1 Petri Patria. fragm. 14 (Dindorf, Historici Graeci minores 1, p. 433)։ Ալեքս-սուրէ՝ Ծովագը եւ Ալեքսանդ հետ գեղ ի կորուսեց եւ Ծովագը Հռոմեացիք ունին, եւ Տիգրիս գետը երկու պետութեանց սահ-մանն է։ իսկ Ջրինաւ գետը՝ որ Մարաց սահմաններուն վրայ է, Հայոց սահմանը իր կողմէ։ Վրաց թագաւորը իր թագաւորական Նշնանը Հռոմեացիներէն առաւ։ Ruffi Festi Breviarium c. 25՝ Ներսէճ թագաւորը Միջագետքն ու անդրադարձնուեալ երկիրներն կը հրատարկէ։

2 Վերին Տիգրիսի հարաւային եւ հիւսիսային կողմը գտնուող երկրքը քանի որ հռոմեական էր, մեկը կը մնայ թէ ինչպէս Petr. Patria. բով. Տիգրիսը կըսէր երկու պետութեանց սահմանը Նշնանաւ։ Լմմա. Մանեն անդ 445, Güterbock, Römisch-Armenien 6, 32 ծան. 1 եւ 33։ Այս Հռոմիկ թիւնը իմալ պիտի ըլլայ։ — Այս անուններն թեան մասին Յուլիանոս Բ. Եւրոպիայի մէջ (էջ 489) կը կար-գանք. «Գեորգոս Պարսիկի այն թաղը թէ Տիգրիս գետը 297ին Հռոմիկ թագաւորը սահմանը պիտի կազմէր, իմալ չէ։ Հին սիւրանոս հայկական նահանգները Հռոմիկ պիտի անցնէին եւ Տիգրիսը երկու պետութեանց սահմանը պիտի ըլլար՝ Գորգոս աշխարհէն սկսելով։ Լմմա. Sieglie, Atlas Antiquae, աշխարհագր. 27՝ Imperium Romanum ab imp. Diocletiano c. p. Chr. 297 in Praefectura, Dioeceses, Provincias diuinae.»

3 Տիգրիսի վրայ տեղ մը՝ Գորգոսէն «Հարի երեսորդ մշտնադրով», հեռաւ «մեղ վերաբերող երկրի մը մէջ, Լմմա. 25, 7, 8։ Լմմիմանոսի (18, 6, 20) «Սասանազմ կորուսեց, որ Պարսից իշխանութեանը կը հնազանդին», խօսքն որով կը անանուի որ այն ասան ամրոցը կորուսեց Հռոմեայ իշխաւ նախկինը ասկ չէր։

4 Միտ գետնէ եւ որ (Գեոր. Պարսիկի) սիւրան հինգ նահանգները, զորքը Հռոմիկ՝ 297ին ընդունեցաւ, նոյն չին (Լմմիմանոսի սիւրան) այն հինգ նահանգներուն հետ, որոնքը 363ին հրատարկուեց։ 297ին Հռոմիկ անցան Եփրատէ միջ-եւ Նիմփիոս եւ Նիմփիոսէ մինչեւ կորուսեց իւր երկրքը. իսկ 363ին Հռոմիկ մնաց Եփրատէ մինչեւ Նիմփիոս գտնուող երկրքը (Ծովագ, Ալեքս, Ալեքս-սուրէ եւ Մեծ Ծովագ) եւ Պարսից անցան միայն Նիմփիոսէ մինչեւ Գոր-գոս գտնուող երկրքները (Ալեքսիք, Մակե, Ծովագը, Ծովա-գը եւ Ռեիմանոս, այնպէս որ Նիմփիոս, Մեծ Ծովագը՝ Ալեքսիքէն բաժնող գետը եղաւ միապալմային սահման Հռոմ-եացեաց եւ Պարսից մէջ։ Երկու գետքի մէջ ալ Հռոմ թիւն արաքսին համարարութեան արդիւնք է. իրականու-թեան մէջ Հռոմեացիքը 297ին ինն նոր գաւառ ստացան, իսկ 363ին ստուցեց հինգը կորսնցուցին։ Նիմանապէս «անդր-ադրեան» քաղաքութիւնն ալ ամէն գաւառներուն ին-յարմարք, զան զի Ծովագը Տիգրիսի հարաւային ու

1 Եւրոպիոս 8. 3. «Կորուսեցին, Եփրատէ գետ-ցիները գրաւեցին»։

2 Դիոն Կաս. 68, 22։

3 Անդ. 68, 26. *κατά το Κόρινθον ὄρος.*

4 Աղբիւսն Հայաստան, Միջագետք եւ Արաբի-ստան հրատարկեալ (Ruffi Festi Breviarium rec. Foerster 1874 c. 14)։

5 Noldeke, Aufsätze zur pers. Gesch. S. 93; Mommsen, Röm. Gesch. 5, 422; Weber, Die katbol. Kirche in Armenien, S. 99.

6 Gutschm. ZDMG. 31, 51; Mommsen անդ 435; Noldeke անդ 94.

7 Թէ Հայաստան նոյն ասան Հռոմէն կառնու ա-նէր, կը ցուցնէ Լմմիմանոս «Հայք հռոմի». Իրաւաց հպատակի խօսքը (23, 5, 11)։

8 Այստեղ Ծովքը բռնածն է Ծովքը Շահունցի՝ Եփրատի վրայ. Ingilensioց հասկնալով թէ Ալեքս-սուրէ եւ թէ Մեծ Ծովքը (սաւ վրայ Գ. Լմմ.) — Կիպրոս MAWB. 1873, 200; Marquart, Eran. 171. Ծովագը մէջն էր նաեւ Ալեքսիք։

Հինգ նահանգներ, 15 ամրոց եւ Ծծերինը, Շեն-գարն եւ Castra Maurorum բաւած տեղը տալ, այլ նաեւ Հռովմայեցոց հաւատարմ բարեկամը՝ Հայոց Արշակ թագաւորը՝ յանձնել (Փաւստ. 130)։ Ասոր Հեռեւեալութիւնն այն եղաւ որ Պարսիկները վերջէն Արշակի գերի ըռնեցին եւ կռուեցնու եւ խառնաշփոթութեանց տակն՝ Հայոցին Մարաց ռահմանակից մեծ երկիր մը եւ Արտաշատ քաղաքն յափառակցեցին (Ամբ. 25, 7, 9 եւ 12; 27, 12, 3)։

Պապայ ու Արաքցատայ թագաւորութեան շէն եւ Մանուէլ Մամիկոնեանի՝ Պապայ Արշակ ու Վաղարշակ որդւորք տեղ բաւած ինձամակարութեանէ ետք՝ քիչ մը ժամանակ իր եղբոր մեռնելէն ետքը Հայոց վրայ առանձին իշխեց Արշակ (Խոր. Գ. խա)։ Բայց իրմ զգուհի մեծամեծները Պարսից արքայէն խնդրեցին որ Հայոց վրայ ուրիշ արշա-կաւնէ մը թագաւոր քնէ։ Երբ ասոր վրայ արքան Խոսրովը կուսակալի մը հետ եւ բանակներով Հայաստան խաւրեց, Արշակ Այրարատէն հռովմական Հայաստան՝ քաշուեցաւ։ Եւ մինչ Խոսրով Այրարատ կը գտնուէր եւ Արշակ՝ Եփրատի կողմեր, Պարսից եւ Հռովմայեցոց ինքնակալներուն՝ զեպարդարի բանակըութեան մասն եւ 387ին՝ սորոշեցին Հայաստանը բաժնել։ Խոսրով թագաւորն արեւելեան եւ մեծագոյն բաժինը (իբր չ հինգ գերբորդակներ) Պարսից գերիշխանութեան տակ մտաւ, իսկ Արշակայի փոքրագոյն արեւմտեան բաժինը՝ Հռովմայեցոց, շատ մը գաւառներ ալ այս երկու թագաւորներուն երկիրներէն հանուեցան։

արեւմտեան կողմ ըլլալով՝ Տիգրիսի այս կողմն — Ամ-մարտին հա յիշու երկիրները Սալակ կամուրդկոսին 410ին զոմարած Բեհհայեան ստորաթով թեմարը մէկ իբր թեմ կը ներկայանայ։ Ծեարապարտական Ծծերի ամրոցը (Ասորիքէն) Arzon, Qardn, Bēd Zawdai, Bēd Rāhīmai եւ Bēd-Mokāšay թեմերով, Guidi ZDMG. 43, 394. Հմտ. 20-րդին, Բանի հրատ. էջ 187։ Մարքարտ։ Երանշէր 25։ Գաւառ. 202 կ'ընէ չեզոք գոցոք ի սահման Յունացի եւ անմիջապէս կ'աւելցնէ թե նկեղեցոց (Բարեք Հայոց մէլ) եր այն երկիրը, ուր կը գտնուէր Արշակ՝ կոյ, սոք զօրաց պաշտպանութեանը առի։ Արշակն այն ստեւ արեւմտեան Հայաստանը Հռովմէ կախած ուներ, ինչպէս արեւել Պապայ թագաւորութեանը միջոցին (368—374) ալ միշտ հռովմական պահակապետը մ'ունեցած էր (Փաւստ. 185—232, Ամբ. 27, 12, 9—10; 30, 1, 181)։ Փաւստ. (անդ) վերջին կը խօսի Հայաստանի բաժանման եւ ըստ մը գաւառներուն արեւմտեան եւ արեւելեան Հայաստանէն հանուելուն վրայ։

Եւ Պարսի Գ. (383/84—388/89) եւ Թեոդոս Գ-ն (379—385)։

Եւ Ղազ. Փարպ. (էջ 19—49) բաժանու մը Զապուհի (Զապուհ Գ. ի)։ Վահագմ Գ. ի հորը ստեւ եղած կը զնէ. Խորեհրապի (Գ. ի) Զապուհի եւ Արկարի (385—408) տանն. Նեոշէէէ (Anf. S. 103) 390ին՝ Վահագմ Գ. ի (388/89—399) տանն. Գեղեքի՝ 387ին. Մարքարտ (Eran. S. 114) առաջին անգամ 384ին (երկրին թագաւորը) թագաւորներուն մեռ-լովի, երկրորդ անգամ 389ին (Արշակ կերպապետ եւ հրամարի ի. ր թագաւորական իրաւունքներէն եւ իր երկիրը կայսեր կու տայ)։ Հմտ. Güterbock, Röm.-Arm. S. 12—20։

Եւ Աստու ոչ զաւիթ Պարսից կամ Հռովմայեցոց տեղ-կրին հետ միացուեցան։ Նշու տանն իսկ, ի՞նչ ոչ տեղ յառավ, իսկին Վարդ ու Արտաշատ քաղաքն (Մարքարտ Eran. 114) Գուգարը, Արշակ եւ Աւար, որ ժամանակա-

պնդու որ «մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկո-յունց առ երկստեան թագաւորն» (Փաւստ. 262), որ խաղաղութեամբ իրարու մէջ միաբանեցան իրենց երկրին տահմանին նիստմամբ՝ Բայց քիչ մ'ետքը իրարու հետ գտեցան եւ Արշակ երեւել գաղտնի մէջ Խոսրովէն յաղթութեւն՝ Եփրատի վրայ։ հոս հիւանդանալով մեռաւ՝ ամբողջ Հայաստանի վրայ հինգ, իսկ փոքրագոյն մասին վրայ 2՝ իստարի իշխեց ետքը։ Ասկէ սկսեալ (390ին) զապուհիս հռովմայեան Հայաստանի մէջ թագաւորութիւնը, որուն գլուխ գրուեցաւ յա-տուկ կոմեա-իշխան մը — Comes Armeniae — բայց կառավարութեան ձեւն ու կերպը մնաց նոյն (Güterbock, էջ 21, 22 n 26)։ Իսկ պարսկական Հայաստանը քիչ մ'առնէն ալ ունեցաւ իւր թա-գաւորները (Խոսրով, Վառդապետ, Խոսրով, եր-կրորդ անգամ, եւ Զապուհ Գարսիկի), մինչեւ որ Վահագմ Ե. Գոր (420—438) Արտաշէս վերջին արշակունին, Վառդապետ հի որդին՝ թագաւորութեանը վեցերորդ տարին (Ղազ. էջ 63, և Եղի. և էջ 7) գահընկէց բաւ եւ հոս ալ հայկական թա-գաւորութեան վերջ տուաւ։ Թագաւորին տեղին անցաւ պարսիկ մարզպան մը (Ղազ. էջ 70), որ՝ Հայաստանի կոմեա-իշխանին պէս իւր երկիրը այն կերպով կառավարեց, ինչ կերպով որ մինչեւ նոյն տանն կառավարուած էր։

Հայոց ձեռքն էին անցած, եւ զորոնք վերջին ուղ Հայոց ձեռքը յեղ գտնէր (Խորեհ. ՂԱ. հրատ. 33—35)։ Փաւստ. (էջ 210—211) Աւարի՝ Արշակեցի։ Եւ Գուգարը։ Վաղ երկիր կը հարւե Պապայ թագաւորութեան տանն. ներք. եւ կ'ընէ թե Պապայ Մուշէ պարսպապետը զատեց եւս առաւ։

Եւ Սալակե՝ ըստ Փաւստ. 261—262։ Հմտ. Ղազ. Փարպ. էջ 2, 19—22, 29—30. Խորեհ. Գ. խա—խա։

Եւ Սալակե՝ Խորեհրապ. (Գ. իւլ) համաձայն — Պրոկոպիոսի (3, էջ 245—246 de aedif.։ Հայաստանի բա-ժանման վայ տուած անգիւլութիւնն անհաւանական է։ Այս հնդկական ըստին նշուելով՝ Հայոց վերջին թա-գաւորը՝ Արտաշէս՝ մահուկ տանը թագաւորութիւնը իր երկու որդւորը՝ Տիգրանին ու Արշակին թողուց։ Վերջ-նոյն առաւ փոքր մարը, իսկ Եւստիւն մեծանուն, քա-ռապատիկ բաժինը. Արշակ՝ զգուհի տանէ՝ Հռովմայեցոց Թեոդոս Բ. կայսեր (408—450) Եփրատին որդւյն դիմեց։ Այս բանը պատճառ եղաւ որ Տիգրան՝ կայսրէն վախեա-լուն ինք զնման ու իր թագաւորութիւնը Պարսից յանձնէ՝ տեղին ուղիւով իբր օտակաւ տն մը Պարսկաստան ապրիւ-քան թե ետքը հետ յարմարել ու անոր հետ Հայոց վրայ իշխէ։ Այս դեպքը զՄշակ, որ Պարսից ու երբորը գաւերէն կը փոխար, իր բաժինը այլ եւ այլ պայմաններով (իսկն ու իր սերնդին) հարկէ ազատ ըլլալը) Թեոդոս կայսեր յանձնեց։ Այս պատճառաւ Պարսից ու Հռովմայեցի իրարու դէմ կուռեցան Հայաստանը ձեռք անընելու համար, բայց վերջապէս իրարու հետ միաբա-նեցան որ Տիգրանի բաժինը Պարսից մնայ, իսկ Արշակինը Հռովմայեցոց։ Այս ժամանակն սկսեալ Հռովմայեցի կայսրը՝ Զով. որ ուղեր եւ երբ որ ուղեր՝ Հայոց վրայ իշխած կը չնկեր Զով. խախ իւր. էջ 237։

Եւ ձեռնի կամ 426ին։

Եւ Հմտ. Եղիշէ էջ 7. Հայոց թագաւորին գահըն-կեցութիւնէն ետքը «ի նախորդած Հայոց անկանի թա-գաւորութիւնն (թագաւորական իշխանութիւնը), զի թագա-ւ եւ գտնէ յաջորդին Պարսկաց երմայ, սովորն այսու մին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախորդացն առաջնորդէր ի

Բաժանմամբ յառաջ եկած վիճակը գրեթե անփոփոխ մնաց մինչև խաղաղ Առաջինի (531 — 578) եւ Եւստակիոսի (527 — 565) տառերը։

Պարսկական Հայաստանի մէջ նոյն տառն Սինեդոս ախարհը երկրին Վահան իշխանին բաղձաբերով՝ 571ին Հայկական մէկալ նահանգներէն բաժանուեցաւ եւ երկրին գիւտնը Գրւնէն՝ Հայաստանի մայրաքաղաքէն՝ Փայտակարան քաղաքը փոխադրուեցաւ։¹ այս քաղաքն ալ Արաքստականի Շահարարին (նահանգական Հայկականին, Marquar, Eran. 122) անցաւ (ՍՔր. 26), մինչև որ Արաքսից 640ին Սասանեանց իշխանութեան վերջ տաին (ՍՔր. 152)։

Հռոմ. Հայաստանի մէջ, որ վերջէն Բարբր Հայք² եւ Զորքայ Հայք բուսած գաւառները իր մէջ իր բովանդակը, վարչութիւնը կամ կառավարութիւնը Տիմոսպէս կերպարանափոխ եղաւ։³ Որովհետեւ տեմոսպէս, որ Բարբր Հայքը (Armenia magna) կարգաւորութիւնն ընդ առաջ նորութեանն Հայաստանի իշխանի-կոմսին՝ շատ ակաթ եւ թշնամեաց յարձակմանը դէմ երկիրը տալով կերպով պաշտպանելու, ըստ որում իշխանին իր արամադութեանը թափ բանակ շուներ եւ պատերազմով վտանգ եղած տառն ամրապատէ երմբաւոր նահանգներն։⁴ «Վանս արեւելից զորապետը» (Magister militum per Orientem) իշխանութեանը Հպատակից քիւսուորական հրամանատարներն ուղեւորները գիծուլ, եւ որչափ ալ Թեոդոս Բ. ի տառն Թեոդուպոլիս ամրաց կառուցուած էր (եւ վերջէն Ամաստաի եւ Եւստակիոս տառն ամրացուած) եւ Հռոմ. մշտակալ պա-

հակազուգը ընդունած,⁵ սակայն Եւստակիոսն 528ին կոմսի պատանը վերցրցը եւ Ա. եւ Բ. Հայքը (յառաջ՝ Փոքր Հայք, տե՛ս էջ 297), Պոլեմոնեան Պոնտոսի, Մեծ (աւ Բարբր) Հայքը, որ ներքստայնէ կ'ընտրէր, եւ «աղագաց» (վերջէն Գ. Հայք բուսած նահանգին նախարարութիւնները, զ. օ. Անձիտ եւն) վրայ յառաւ առաջնագէտ զորավար մը գրաւ Magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes՝ տեղադրով։ Այս զորավարին նորակազմ բանակի մը տուաւ եւ անոր իշխանութեանը թափ գրաւ շատ մը գուքներ, տառնցմէ միայն կայան որոշելով խորքեան՝ գաւառին Արաքսեան քաղաքը եւ մէկալ նոր անուանեալ երկուքին՝ «աղագաց, երկիրը։ Այս նոր անունանշաններն մէկ իր ամբողջ Հաստատեց Մարտիրոս քաղաքը (Նիքիֆոր, Մեծ Նոսփոս մէջ), իսկ միւսը Վիտիֆ քաղաքը (Kitharizon, Հաշտեւից մէջ)։ Միեւնոյն ժամանակ Եւստակիոսն Մեծ Հայքը մէջ քաղաքացիական վարչութիւն մ'ալ Հաստատեց եւ նահանգին գլուխը գահերեց մը գրաւ իրեն կառավար։⁶

Ուրի տարի ետքը (536ին) կայսրը իւր Հայկական երկիրներուն նոր բաժանում մ'ընելով՝ Ա. Բ. եւ Մեծ Հայք նահանգներէն ինչպէս նաեւ Պոլեմոնեան Պոնտոսն ու «աղագաց» երկրէն Հեռեւեալ չար գաւառները կազմէ։ 1. Աւաղին Հայ (ή ἐνδοτάτη Ἀρμενία) որ կը բաղկանոր Մեծ կամ ներքստայն Հայքէ (Բազանդ — որ յառաջ կ'անդուպոլիս կը կոչուէր — եւ Թեոդուպոլիս քաղաքներով), նախկին Ա. Հայքը մէկ մասէն (Սասաղայով, Նիկոպոլիսով եւ Վոլոնիայով), Պոլեմոնեան Պոնտոսի մէկ մասէն (Տրապիզոնով եւ Կերասոնով)։ Այս գաւառին կառավար գրաւ անթիհիւպատոս մը՝ տալով անոր գերամեծարութեան աստեղծան։ Մայրաքաղաքն էր Եւստակիոսեւպոլիս, որ յառաջ Բազանդ կամ Վեռնդուպոլիս կ'անուանուէր։ 2. Երէջող Հայ, որ իւր մէջ կը պարունակէր նախկին Ա. Հայքը մնացած մասը (Սերասոնայով եւ Սերասոնայովով), Պոլեմոնեան Պոնտոսի (Կամանայով) եւ Եւստակիան Պոնտոսի մէկ մասը (Չելայով եւ Բրիսայով) — Բրիսայովով, ունեցողով իր գլուխը յառաջուն պէս գահերեց մ'իրը կուսակալ, Մայրաքաղաքն էր Սերասոն Բ. Հայքէ (Մեծեւպոլիս, Արխա, Արարատ, Արիարատ, Կամանա Բ. եւ Կիկիան քաղաքներով)։ Գ. Հայքը գլուխն էր փոխանակ նախկին գահերէրի կողմն մը իբր կուսակալ՝ գերամեծարութեան աստեղծանով։ Մայրաքաղաքն էր Մեծի-

պատերազմ, իսկ Բարբր Հայք նախարարները իրենց քիւսուորական իշխանութեանը պահելն, միայն թէ Պարթեք արքային ուղեւ տանել պարսկական էին անոր բանակ տալ ու հրկիզել։ Չերեքս կ'առաջարկէ Տիմոս Զաքարիա Հռոմէոյ բուսած ինչքին պատճ. է էջ 173։ «Պարթեք վերաբերող Ալեմեաց գաւառն գիւղեր բաց ի նանը դիտողներ, որ այս գիւղերուն քնակներէն արքայական գանձան կը արուէր, կը զնորէն նաեւ թշնամիք առնէին, որ հան դրսուն էր իբր արքային եղբորսը։»

Եւստակի Սերասոնեան պետը եւ Հայք յեմադայն ժամանակի Պարսկահայք նահանգներն (Վանայ եւ Արփայ ընդուն մէկտեղ) զանազանէ։

Միեւն. այս տառն Սինեդոս Հայաստանի էր Հայքը մարզպանին ի Դուրն. այս մարզպանն ալ կոչուած ունէր Արաքստականի սպայապետն (ՍՔր. 101, Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft էջ 12, տ. 1), այսուհետեւ ուղղակի կոչուած ունեցաւ Արաքստականի սպայապետն եւ զազդեաւ Հայքը երկրին մասն ըլլան։ Եւստակի Բ. հրկիզ կը զնորէր Դուրնայ, իսկ այժմ Արաքստականի, եւ պատերազմ տառն իր գլուխը կը զնէր Արաքստականի սպայապետն հրամանին տակ։

Եւստակիցէր Armenia magna կամ interior կը կոչէին. իսկ Հայք ներքստայ արեւելակողմը գաւառի իրենց ամրով երկիրները Մեծ Հայք կ'անուանէին։ Թէ մէկ եւ թէ մէկուս ներքստայ արեւմտակողմը գաւառի Փոքր Հայքն պետք է զանազանէ։

Հմմտ. Procop. 3, էջ 246—248 de aedif; Gelzer, Georgii Cyprii descriptio orbis Romani XLVI—L; LVI; Güterbock, Röm.-Arm.; Justinian Codex rec. P. Krueger (Berlin 1877) 1, 29, 5, Corpus juris civilis 3, Novellae, recoga. Ro. Schoell-Guil. Kroll, Berlin 1895, Nov. 31, 1.

¹ Güterbock, տե՛ս էջ 28։

² Codex Justin. 29, 5 էջ 828, 5.

³ Յն աղբն Ամմ. 18, 9, 3, Յուրոս, «որ անդրախդրեանս ասիցէր եւ Հայաստանը կը բաժնէ»։

⁴ Զորքը դիտար տե՛ս որոշուեցաւ Թեոդուպոլիս, որ լաւ ամրացած էր. Güterbock, էջ 41։

⁵ Պրիկով, 3, էջ 251—242 de aedif. խորքեան — Խորճայ բուս Մեծ Հայքը մէկ էր, եւ ոչ թէ աղագց երկրին մէջ, որուն մասն եղաւ ուշ տառն։

⁶ Güterbock, էջ 41—42։

⁷ Հմմտ. St. Martin, Mémoires 1 էջ 17 եւն։

տիւնէ: 4. Զորքորդ Հայո՛ Նոր գաւառը՝ որ կազմաւոր էր ազգաց երկրէն: Ասոր զուէն էր գահերէց մը իբր կուսակալ՝ Տիւրքապատի սատրապանով:

Պերմէնը՝ Հռովմայ սեպած միջոցին՝ մնացած էր իւր հինգ՝ բնիկ նախարարներուն — զորոնք Հռովմայցիքը ստորադր կ'անուէին — կառավարութեանը, որոնք իշխանութիւնն ու պաշտօնը յիշատակ էր եւ իրենց բնասանեացը մէջ ժառանգական: Ասոնք կայսրին պատանդանանքն ընդունեցան, բայց իրենց արամազորութեանը տակ հռովմական զօրը չունէին, այլ լոկ իրենց մարդիկը, եւ Հայոց թագաւորին հարկատուներն էին, ջանի որ Հայոց թագաւորութիւնը կը տեւեր (Güterbock, էջ 38):

Երբ ասոնցմէ օմմէնը՝ իղլոսի եւ Ղեւնդիոսի Չեննի կայսրմէ (474—491) ապստամբութեանը՝ ապստամբներուն կողմէ բռնեցին, Չեննի՝ ապստամբութիւնը զոյգեւն ու իղլոսն ու Ղեւնդիոսը (488թ.) սպաննել տալէն՝ ինքը՝ այս ստորադրներէն թէեւ ամենէն անշշանակը — Բալաշոփոսի՝ ստորադր — իր նախկին պաշտօնին մէջ թողուց, սակայն մէկտեղեց պաշտօնանկ ըլլաւ եւ օրիորդ յեղեղաւ ժառանգութեան իրաւունքը վերցուց՝ որոշեցով որ ստորադրները այլ այնուհետեւ տերութեան մէջ պաշտօնողներուն պէս կայսեր պաշտ կամեցը անուանուին, եւ այնչափ ատեն իրենց պաշտօնին մէջ մնան, որչափ որ կայսրը կ'ուզէ: Ասոնք՝ ժառանգական ու զինանա ստորադրութեան իրաւունքէն զրկեալ յաւորդներն ալ իրենց արամազորութեան տակ հռովմական զօրը չունէին, այլ հնաւանդ սովորէն համեմատ լոկ բաւական մը հայ զինուորներ ունէին եւ Հայաստանի կռուին պէս տիրէին իրենց սահմանները թշնամաց յարակիմանք զեւթ պաշտպանելու: Աւստի՝ երբ 528թ. Գուգարիսնառ իւր հայկական երկիր-

ներուն զինուորական յատուկ կազմաւորութիւն մը տալ որոշեց, նոյն կազմաւորութիւնը ստաւանց նաեւ ազգաց երկրին վրայ եւ անուանեց երկու գուգը, որ Magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniaccum et gentes տիրապետ կողմէ զորավարին իշխանութեանը տակ՝ ստորադրութեանց մէջ հրամայատար էին: Ինչպէս վերը բոյժը, այս գուգներէն մէկը իր անունը հաստատեց Մարտիրոսաց ջաղաքը, իսկ երկրորդը Նիմոսի՝ ջաղաքը: Ասով ստորադրները զինուորական իշխանութիւն ունենալէ գաղտնիքն եւ կարճատեւ ժամանակի համար մնացին իրենց պաշտօններն մէջ իբր ջաղաքական կառավար: 536թ. ստորադրութիւնները միացուեցով՝ Դ. Հայք անուամբ գրուեցան գահերէցի մը իշխանութեան տակ, որով ստորադրութեան պաշտօնն աւ անունն ընդ մէջ վերցաւ:

Մինչ Պրոկոպիոս հինգ ստորադրութիւն կը յիշէ եւ ասոնցմէ միայն մէկուն անունը կու տայ, անգին Գուգարիսնառ յայտնէ յանուանե իր թուէ պէս ամեն ստորադրութիւնները, որոնցմէ Նոր գաւառը կազմեցով՝ զայն Զորքորդ Հայք անուանեց: Codex-ի մէջ էջ 82a (յամէ 528), որ Magister militum per Armeniam եւն տիրապետ կողմէ զորավարին պաշտօնի գրուելուն նիստամար կորագործութիւն կ'ընէ, վեց ստորադրութիւն կը յիշէ. «Իսկ մէկու գաւառները, այս է Մեն Հայք, որ Ներքալոյն կը կռուէր, ազգերը (այսինքն՝ Անձիթ, Անդեգատուն, Հալաշտուն, Ծոփք, Մեն Ծոփք, Երուս, եւ Մարտիրոսաց ջաղաքը, եւ Բալաշոփոս), Ա. եւ Բ. Հայք եւ Պոնտոնեան Պոնտոսը, եւն. իսկ հինգ կը հաշուէ 31-ը Հրովմականի մէջ (յամէ 536), որ կը հրամայարէ հայկական գաւառներու նոր կողմը: «Զորքորդ Հայք մ'ալ կազմաւորեցինք, որ յառաջ (հռովմական) գաւառի ձեւով գոյութիւն չունէր, այլ ազգային վարչութեան տակ էր եւ ջաղաքացիներէ յառաջ եւ անոր հետ յարակիմ անուններէ՝ Ծոփք, Մեն (Մեն Ծոփք) եւ Անձիթ, կամ Ծոփք եւ Հայաստանը, կամ նաեւ Բալաշոփոս անուններով, եւ ստորադրութեան տակ էին: Ստորադրը հռովմական տիրապետ չէ եւ ոչ ալ մեր նախնիներէն ծագում առած է, այլ ստոր կազմակերպութեան մը մեր մէջ մտած է: Արդ այս գաւառը (Դ. Հայքը) քաղաքացիական շշմանակի պատուով պատանդեցինք եւ ջաղաքացիական վերին պաշտօնեացի մը կարգեցինք: Տոն եւ անոր (ջաղաքի իրաւունքը) օժտեալ» ջաղաքը (πύλις): Մարտիրոսաց ջաղաքը եւ Նիմոսի տիրապետ տալիք: Եւ այն գաւառը հիւպատոսութեան սատրապանի բարեպաշտուան անունին՝ զինքը օրինական շշմանակներու կորցը գահեցինք: Ըստ այսմ այս շոր Հայքերէն երկուքը (յստ սատրապանի) գերատնտեսութիւն են, այսինքն՝ անթիհիւպատոսի եւ կռուիչ գաւառները. անթիհիւպատոսը Ա. Հայոց զուէն է, իսկ կռուիչը Դ.

1. Güterbock, տպ էջ 42 եւ 56:

2. Güterbock, տպ էջ 248, Güterbock, 45:

3. Պրոկոպ. 3, էջ 248 de aedif. Կանոնանք լայն՝ զեւ Մեն Հայքին զանապնեմով: Միւս Հայք: որ Երեւան գետն կը պարէ եւ մինչ Ամր գործընդ էր արարածից

1. Պրոկոպ. 3, էջ 247 de aedif. «Էնք հայ ստորադրներ զուէն էին: Ասոնք 287թ. Հռովմայ սեպեց եւ 363թ. Հռովմայ մնացը Ծոփքը, Անձիոնց եւ Անդեգատն եւ 387թ. Արշակ թագաւորին երկրէն հանուան Բալաշոփոսի եւ Հայաստանի ստորադրներն էին:

2. Պրոկոպիոս 3, էջ 247 de aedif. կը նկարագրէ ստորադրներուն զգեստը հետեւեալ կերպով. «Պրոկոպիոս իբրեւ, այլ ոչ թէ օգիտեալ այլ ծառն աստուած թրէ: Πύλις կը կուսին ծովային այս կենդանիները, որ այս բարեպետը կը ստանկորարեն: Երբորի զգեստը օրհնուած մաս մ'ունէր, որուն իւր սովորաբար կը կարուէր (թիւ գզեալը ծիրանեզգի) ծիրանեզգի կամ մը: Պրոկոպիոս իւր օրհնելէն նախմտել մէ հաստաւորութեան, որ պատանդան ջար մը կը պատէ: Այս պատանդան ջարէն կ'ստանէ անդիւնէն զմեծներէն երեք հաւ յայնքն կը կարուին: Չեննի՝ ամբաստ է եւ անհնաւ զարեթով զաղաքական է: Չեննիները մինչեւ ծննդէն եւ հասնին եւ կարմիր են՝ ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ են այն իւրիները, զորոնք միայն Հռովմայցիքն կը Պրոկոպիոս իմեցականները կը հաշուէ: Մեն Ծոփքը թագաւոր ստորադր այս զգեստով ներկայացան շտրիկա ջաղաքը Պրոկոպիոս կուս արցային: Պրոկոպ. տպ էջ 249:

3. Josua Styliotes թրքմ. Բ Wright էջ 12. Gelzer-Krumbacher, Gesch. der byz. Litt. էջ 922:

4. Բալաշոփոս մէջ փոքրիկ կամ անշշանակ եւ իրանութիւն ունեցող ստորադր միայն թողուց որ իւր նախնի վնանը կայեւն, Պրոկոպ. տպ:

Հայոց, իսկ երկրորդ եւ Զորորդ Հայոց կառավարներն են կարգաւորը: Այս երկու տեղեւոյցն մէջ իրական անխաբարտութիւն մը ամենեւին չկայ, վրան զի արարողոյն չկայ որ Անգեղ-տունը, որ Հրովանդան մէջ չի յիշուիր, Գ. Հայոց կը վերաբերէր, այնպէս որ պէտք ենք ենթադրել թէ 31* Հրովանդանը Մեծ Ծոփացի եւ Անճաղ մէջ գտնուող Անգեղ-տունը Մեծ Ծոփացի մաս կը համարի, ինչպէս որ Պետրոս Պատրիկի քով ալ (տես վերջ էջ 298)՝ կիսեմոր ուղիղ ենթադրութեանը համեմատ՝ Անգեղ-տունը իր մէջ կը բաժնուի Մեծ Ծոփքի: Ըստ այսմ Գ. Հայքք 536ին իր մէջ կը բաժնուցանէր Հետեւեալ վեց Տայիական գաւառները՝ Ծոփք Ընճիւն (կամ Ընճիւնեաց) = Sophene, Անգեղ-տուն = Ingilene, Մեծ Ծոփք = Sophanene, Անճիւն = Anzitene, Հաշտանք = Ashtianene եւ Բաշտահայտ = Balabitenene. ուստի չէր բաժնուցանէր Բաշտանեան եւ խորճանի՝ գաւառները, որ առկային Ա. Հայոցի կը վերաբերէին եւ 591ին ետքը Գ. Հայոց մաս համարուեցան:

Եթէ խորագիւղ եւ Յուստինիանոսի աստեղ քանի մը գաւառներու վարչութիւնը փոփոխութիւններ կրէր, Տարի եղաւ որ շէշ մ'աղբը սահմաններու յարաբերութիւնները մեծամեծ կերպարամափոխութիւն կրէն նոր բաժանմամբ մը: Այսինքն երբ որ 591ին Մարտիկ կայսրը Պարսից խառն Փարսէզ (590—627) արքային օգնէր զահը բարձրանալու, արքան՝ իւր խոտանալու համեմատ՝ իւր երկրին մեծ կտոր մը առաւ կայսրի, ըստ Սեբեոսի՝ «զԱրուստասան զամենայն միջեւ յՄերքին». եւ զերկրին Հայոց՝ որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էր, զտան Տանուտերական» (Արարաւ գաւառ) մինչեւ զքեան Հուրազական (այսմ Ըմ Ջանգիւմ) եւ զգաւառն Կառէից մինչեւ յաւանն Գառնի եւ (զեր-

կրն) մինչեւ՝ զեղ ծովուն Բոխանեաց (առ Վանայ) եւ (մինչեւ՝) զԱռեան աւան (Վանայ ծովուն արեւելեակողմը) եւ զԳաղպիտ (կողովքի) գաւառ մինչեւ զՄացիսին՝ եւ զՄալուս, ասոնցմ զատ ըրաց երկրին մէջ մեծ մասը մինչեւ Յփոն (Սեր. 35 եւ 45), իսկ՝ կողմէ Վասպուրական Գնդին (առ Վասպուրական) էր ի ծառայութիւն Պարսից արքային, եւ Բայց որովհետեւ Յովհաննէս Կաթողիկոսի համաձայն (էջ 39 եւ 42) Գուրի մայրաքաղաքը Պարսից ձեռքը մնաց, ուստի եւ պէտք ենք Սերեոսին բաժնեբը Գեղեցիկի հետ այնպէս հասկնալ որ Հռովմի որուած երկրին իբր սահման յիշուող Գառնի, Դուսին, Մալուս, Հացիքն, Առեան եւ Մերքին քաղաքներն ալ մէկուց չարուեցան եւ ըստ այսմ Պարսից ձեռքը մնացին, Նմանապէս Սերեոսի՝ մեկու ըստին ալ թէ Հուրազական գետը պարսկական եւ Հռովմեական սահման կողմին ըլլայ, յայտնապէս անճիշտ է, վրան զի ոչ թէ Հուրազական գետն էր սահմանը, այլ՝ ինչպէս արդեն Յովհ. Կաթող. (42) եւ Narratio de rebus Armeniae (Combes, hist. Monothelitarum էջ 281) յամէ 695 բաշտայաւ կ'ըսեն (Գեղեցիք, Georg. Cyprius LIV), շէշ մ'աղբի արեւելքէն անցնող Ազաղ գետը, որուն մասերն էր Գուրին քաղաքը, Սա կէտին ալ մտադիր ըլլալու է որ Սերեոս յայտնապէս կ'ըսէ թէ Կաթողից մինչեւ Գառնի Հռովմի անցած է, եւ առեւելեան սահմանը կը մէջ մինչեւ Աղտաւ, որուն վերին ընթացքին վրան էր Գառնի, ըստ որում Կաթողից Հուրազական արեւելեակողմը եւ Աղտաւ արեւմուտեակողմն էր, այնպէս որ եթէ Սերեոս ուղիղ հասկնալը, կը տեսնենք որ իրաւունք ունի: Միայն կէտ մը մէջ լրացուելու պէտք ունի, ըստ որում Աղանեաց վրայ ամենեւին չի խօսիր: Այս նահանգը քանի որ Գեորգայ Կիսրայոյ իբր 600ին գրուած Descriptio orbis Romani գործոյն մէջ (էջ 47) կը յիշուի, պէտք է որ Մարտիկ կայսրը ասոն 591ին Հռովմայի անցած ըլլայ, մինչ 297ին Հռովմայեցւոյ ձեռքն էր, իսկ 363ին Պարսից՝ Նմանապէս Յուստինիանոս աստեղ (527—565) գետ Պարսից՝ ձեռքն էր եւ յաշորը Յուստինոս եւ Տիրեքիոս կայսրներու որովն ալ Հռովմայեցւոյ անցած չէր: Ինչպէս որ Գեորգայ Կիսրայոյ գրութենէն կը հետեւի (էջ 46—48), Աղանեաց Մեծ Ծոփացի եւ վերին Տեղեքիս

1 Այս խորանը (Κορυάνη) Հուստինից Կիսրայի եւ «միւս Հայոց Թեոփոստակոսի քաղաքներուն մէջանց էր, եւ արեւելեան կողմէն գարսկական Հայաստանի սահմանային Պարսկոյ. անց էջ 251 de aedif.

2 Սեր. էջ 38 եւ 45 — Թովմ. 86 եւ 88: Հմմտ. Narratio de rebus Armeniae (Combes, hist. Monothelitarum) էջ 280, որուն համեմատ խորագը՝ «ամբողջ Հայաստանը մինչեւ Գուրին քաղաքին կայսրի առաւ: Gelzer, Georgius Cypri. LIV. Սերեոսի եւ Թովմիկի Արեւելեայ ընդգրկը քանի մը փոքրիկ, սակայն իմաստը խաղաղարդ զերկայեան անէր, որոքը գիւրաւ կ'աղաղէին ա. կը որրաւ պարսիկ:

3 Սերեոսի՝ բայ ի Մերքին: Ասոր տեղ Յովհ. Կաթող.՝ կ'ըսէ զՄիջկապա Պարսիցի եւ Մերքին հանգիստի տեւ Գեղեցիք, Georg. Cypri. LIV. Մերքին 863է սիսեալ պարսկայն էր եւ այնպէս ալ մնաց (տես Nöldeke, Tabari էջ 285):

4 Հմմտ. Սեր. 33: «Չախարհն Յանուսիական էլ: Խառնութեան մինչեւ զԱրարաւ եւ զԴուրին: Յովհ. Կաթող.՝ «Չայ՝ աշխարհ, որ Գաւառիական Գուրին անուանէր ըսող Ռոստան, ի Դովն քաղաքն եւ յերկրից եւս գաւառաց, որ է Մաւաւադուն եւ կողմն Արազմուն... զայն աւանդ... ի լեռներն որ կոչի Ընճայեալ մինչեւ զԱռեան աւան եւ զՀացիքն, Մաւաւադուն եւ Արազմուն գաւառներուն վրայ ըստանք (Վարդանի ալ կրկն. տեղ էջ 59) սիսեալ եւ ան Գեղեցիք, Georg. Cypri. LIV. Բայց ուստի՝ է այս ըսուածը:

5 Հմմտ. Սեր. էջ 33:

6 Հմմտ. Վարդան, Աշխարհ: 422. «Երազող Մարտի... Հաղանեաց գաւառ մաս եւ Նախուսան քաղաքին: Ասոր տեղ Սեն-Մարտին (էջ 463) «Հացիքնեաց կը գրէ ինքնեան, Սուր. Հին Հայ. (էջ 222) «Հացիքնեաց գաւառ եւ աստեղ, Վարդան (էջ 59) «Հացիքն, Մուկ. Կաղանկանու. ալ կը մէջ Հացիքն անուն գիւղ մը (էջ 272):

7 Սեր. էջ 45, Combes, hist. Monothelitarum

էջ 281, Գեղեցիք, Georg. Cypri. LIV.

8 Սեր. 33 եւ 45, Կաթող. Թովմ. 86:

9 Հմմտ. Assemani, 1, 198 Աշխարհ, «որ Պարսիք երբ յամէ 735 — 424 յետ Բիւրաստի: Աղանեց Կաւառի աստեղ ալ (488/89—531) պարսկական էր. Հմմտ. Ջալալիա Հան ասոր ըսուած եկեղեցի աստ՝ էջ 112, 157, 172:

10 Տես վրայադրութիւնները Գեղեցիքի քով Georg. Cypri. LV. Նախալե Նոլդեկ ZDMG. 83, 150, Պարսկոյ. 1, 14 էջ 70 Bell. Բեր, որ Աղանեցի բնակչութիւնը 528ին իբր պարսիկ զորապետ Բեղեասի գեմ կը կոռնի:

երբեք, եւ մշ ալ Գ. Լայք. նմանապէս Գ. Լայցոյ վրայ ըստածն ալ անորոշ է, վասն զի երկու Գ. Լայքերը (Գ. Լայք եւ Գ. Ռատարիանիս) իրարու հետ շփութեան են: Մէկալ ըստածները չիշա են:

Մարիկի եւ խորովու գաշնագրութեամբը որոշուած սահմանը մինչեւ Պարսից պետութեան կործանումը մնաց հակառակ ծագած ծանր փոփոխութիւններ: Թեպէս խորովման Մարիկի կայսեր մահաւնէն ետքը՝ 602ին իւր Լաօվայիցեաց տուած գաւառները եւս առաւ եւ նորանոր երկիրներ ալ գրաւեց, սակայն Հերակի կայսրը (610 - 641) շատ մը պատերազմներու մէջ (624 - 628) Պարսից յաղթեց, աննոց յաղթանակած երկիրներն եւս առաւ եւ 630ին Պարսից հետ իտաղագութիւն ըրաւ 591ին՝ սահմանը՝ սահման հաստատելով: Իսկ երբ Հերակի 641ին մեռաւ, Աբասիդիք Պարսից յաղթեւնէն ետքը՝ սկսած անընդհատ Լայպտան յարձակիլ ու զայն Լաօվայիցեաց ձեռքէն առնելու աշխատել: Թէեւ 653ին կոստանդին կայսրը անձամբ կարին կեաւ, ուր հաղովմ. բաժնին առնէ գաւառներուն հայտեր կայսեր հաստատութիւն խոստացան, եւ Այբասիդը Գուրին մայրաքաղաքովը մէկտեղ գրուեց, բայց կայսեր հայրենիքը գաւառայէն ետքը՝ Թեպարոն Ռատարի հետեւեալ զեռնութեան կանչեց, որ 654ին ամբողջ երկիրն բռնեցին եւ Բուսնից հետ երկայն առնէ կռակել ետքը՝ զայն ամբողջապէս նստածեցին:

Քաղաքական սահմաններու այս առնէ փոփոխութիւններն առանց առնելին նկատողութեան առնելու՝ Մովսիսի խորհրդացոյ զանգից ընծայեալ եւ նշմարականագամ Տերքեւալ Աշխարհադատութիւնը Լայպտանից ամբողջ տարածութեամբը կը հասկընայ եւ կը յիշէ 189 հայկական գաւառներու առնելները՝ նոյն գաւառները հետեւեալ 15 փոքր աշխարհներու ամփոփելով՝ Բարբը Լայք, Գ. Լայք, Աշտիք, Յուրաբերան, Մոկք, Կործէք, Պարսիկայք, Վազարիկան, Արցախ, Սիւնիք, Փայտախրան, Աւախ, Գուգաքը, Յայք եւ Այրարատ: Այս Աշխարհադատութիւնը քաղաքական յարաբերութեանց վրայ լի անբարեկամ ակնարկութեամբ մը կը գահանայ. եւ կը իշխէ թէ Արցախ եւ Ռատ Արշաւանիք ձեռքն են, իսկ Գուգաքը՝ Վրացի եւ թէ Փայտախրան՝ այժմ՝ Արաբականներ կը վերաբերին, ասով կը ցուցնէ թէ յայտնապէս իր հիմնէ 387ի բաժանումը (էջ 299). իսկ Գ. Լայքը, քաղաքականութեամբ կը մասնէ թէ 586է վերջէ

է Լամու. Գիւղեր, Georg. Cyp. LVII-LIX. Բուսնիստանէն ետքի ժամանակին համար հաղովմ. հայկական դասու ենք կ'ընէ Գիւղեր (Աղքաւ. իր. բարեկամներու էջ 21) Ա. Լայք (Մեղմարէ), Բ. Լայք (Սերաստիւ), Մեծ Լայք, Գ. Լայք (Բուսնիստան) Մարտապոստ քաղաքով եւ Գարաքով եւ Աշտիք, Մեծ Երմիք, Բազալաքցոյ կղերաւոր գաւառներով: Գ. Բուսնիստանի (Երկրորդ Զորքոյ Լայք) Գողգոթայով Արշաւան ըստով. կ'ընթերցու Երմիք, Աշտիք եւս գաւառներով, Ներսիստան Լայք (Յայք) եւ Մարտի Լայք (Գուրին): Երկու վերջիններու նկատմամբ անս նախքը ծանօթութիւնը:

«Եւ սահման հաստատեցու ինքն՝ որ առ խորագրու եւ Մարտի հաստատեալ երբ. Սեր. էջ 101:

գրուած է, եւ Մեծ Երմիքը (Նիփիկերո) Աղձնեայ մաս համարելու կը յայտնէ թէ 591էն ետքը կրնայ գրուած ըլլայ, ուստի առնէն կանուխ է. գարնէն է այս Աշխարհադատութիւնը:

ՄԱՅՆԵԱԳՐԱԿԱՆ

«ԽՈՐԱՐՈՒՄԻ ԹՈՐԳՄԱՆԻՅ.

ՆԻ ԻՐԻ ԵՐԿՈՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Երուսաղիմիտ)

Այսպէս խորովու Ա. գլխուն Ա. մասին եւ Եովհ. Իմաստաւորի Ընդհանր Երեւոնականացի Դասնի իրարու հետ ունեցած անձուկ կապը առնելէն ետքը՝ կը մնայ տակաւին առնել համառօտի նաեւ խորովու յաղորդ գլխներն ալ, որոնք՝ ինչպէս Ընդհանր Երեւոնականացի Դասը, կը պատաղին ժամանակակից այլեւայլ խնդիրներով, խորովու Ա. գլխուն Ա. մասը կը զարգէր յատկապէս Բուսնի մի թէ երկու բնութիւն եւ կամ լաւ եւս գլխ ունեւ նալուն վրայ. այս մասը ընդգրկմ Օձնեցոյ գրուած էր իբրեւ Կատարագութիւն. սակայն այսու գեա. պարզուած չէն Օձնեցոյ յիշեալ գրութեան մէջ յուզուած բոլոր խնդիրներն, որոնք նմանապէս սերտ կապ ունին խորովու յաղորդ գլխոց հետ. մանաւանդ թէ ինչպէս քաղ գիտած է Եովհ. Երեւոնականացի Իմաստաւորի Ընդհանր Երեւոնականացի Դասը, եւ մասամբ Ե թղթի որոշ մասերը բովանդակում են իրենց մէջ Երեւոնականացի Դասի գլխաւոր միտքերը հակառակորդի առարկութիւններով հանդերձ (էջ 87): Նպատակնին չէ հոս այդպիսի համառօտութեանց մէջ մտնել այլ պարզապէս յառաւրթել միւս լայն ընդհանրութիւնն, թէեւ բազմաթիւ էր մեղ խորովու վարդապետութիւնն մանրակրկիտ հետազոտել:

Ա. գլխուն Բ. մասին մէջ գլխաւորաբար կը ծանրանայ խորովու Ե զարգման վրայ. «Զարգաւանքն եւ մահն, որ վասն մեր ընկալաւ Տէրն, աստուածային ստին այսօրիկ եթէ մարդկայինը» (էջ 54): Հեղինակին կարծիքն է. «այսպէս հաւանեալ եմք, եթէ եւ աստուածայինը ստին եւ մարդկայինը, որ աստիւտ տալաւ Ներսիսեայ վարդապետութեան կը մերձենայ: Այս գլխուն մէջ կը կռակ նաեւ ի Բերսեւս Երկու կամք գաւառներու դէմ. ինչպէս յօդուածին նախորդ մասին մէջ ըստեցաւ, խորովու առ այս կրնար գրգռուիլ մի միակ Ա. Գերմանիոյ թղթին, հետեւաբար կ'ողորմի Բուսնից հետ: խորովու ընդհանուր վարդապետութիւնն քաղ կը պատկերեն աս վճիռները.

1. «Բանին՝ որ ըստ միտքութեանն ստի չարարելին, եւ եթէ զոչ չեցն նմա ըստ բնութեան գալ, Արիստ ամենայնիւ եւ ամենայնի տղայութեան մայրանկեցնէ: 2. Նշմարելու եւ մարմնայ նոցա զանոն ըստ միտքութեանն անշարժելի, եթէ զոչ չեցն զայն նմա ըստ բնութեան գալ, Եւսեւստիան եւ արքայեւ, որ

է 87-ի վրայ հասած Գ. Եւսեւստիան Բա